

HÍD OLYAN FELTÉTELEK KÖZOTT.
AMIKOR A DIALEKTIKA AZ IDEOLÓ
GIA HISZEKEGYÉVÉ VÁLT, S AMIKOR
E HISZEKEGY MEGFOGALMAZÁSA ÉS
TOLMÁCSOLÁSA A LEGFŐBB POLI
TIKAI TEKINTÉLYEK HATÁSKÖRÉBE
TARTOZOTT, A FILOZÓFUSOKRA PE
DIG CSUPÁN AZ A FELADAT HÁRULT,
HOGY „FELDOLGOZZÁK” ÉS MEGFELE
LŐ PÉLDÁKKAL SZEMLÉLTESSEK, A
DIALEKTIKÁNAK NEM IS JUTHATOTT
JOBB SORS OSZTÁLYRÉSZÜL.

HÍD IRODALMI, MŰVÉ-
SZETI ÉS TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI FOLYOIRAT
/ALAPÍTÁSI ÉV: 1934
XXVIII. ÉVFOLYAM. 1964.
1. SZÁM. JANUÁR. /SZER-
KESZTIK: FEHÉR KÁL-
MÁN ÉS PAP JÓZSEF
(FELELŐS SZERKESZTŐ)

TARTALOMMUTATÓ

- | 5 | *Déry Tibor G. A. ÚR ELŐADÁSA X-BEN A CIVILIZÁCIÓ
KELLEMEIRŐL*
- | 13 | *Sinkó Ervin A KÖLTŐ ÉS A PUBLIKUMA*
- | 29 | *Jorgosz Szeferisz versei*
- | 34 | *Mihailo Marković A DIALEKTIKA PROBLÉMÁI*
- | 56 | *Ladik Katalin ÉNEK MINDEN NAPRA*
- | 59 | *Ivan Goran Kovačić ARANYHEGYEK BIRODALMA*
- | 63 | *Miroslav Egerić BESZÉLGETÉS EGY HALLAGATÁSRÓL*
- | 67 | *Major Nándor KÖRÖK A HOMOKBAN*
- | 75 | *Slobodon Miletic KONSTANTIN, A FESTŐ*
- | 80 | *Saffer Pál ESTE A HOMOKON*
- | 84 | *SZEMLE (Tomán László és Burány Nándor jegyzetei)*
- | 92 | *KRÓNKA*

BÁNYAI JÁNOS ÉS BURÁNY NÁNDOR, A HÍD SZERKESZ-
TŐSÉGÉNEK TAGJAI MÁS IRÁNYÚ ELFOGLALTSÁGUK
MIATT A TOVÁBBIKBAN NEM VESZNEK RÉSZT A SZER-
KESZTÉSSEN. JÓRÉSzt AZ Ő MUNKÁJUK EREDMÉNYE,
HOgy FOLYÓIRATUNK ARCULATA NEM VESZTETT JEL-
LEGÉBől ÉS TÉMAKÖRE GAZDAGODOTT.

G. A. ÚR ELŐADÁSA X-BEN A CIVILIZÁCIÓ KELLEMEIRŐL

Déry Tibor

A címben szereplő G. A. úr Déry Tibor egy új, szatirikus regényének hőse, aki a két világháború között hátat fordított Európának és utazása során egy ismeretlen földrészre, s annak ismeretlen X nevű fővárosába vetődik el. Miközben tanulmányozza az ottani bennszülöttek különös életét, maga is tart néhány előadást a civilizáció kellemeiről, ezek közül az egyiket alant közöljük.

G. A. előrehajolt hintaszékén s figyelmesen körülnézett a tágas pincehelyiségben, mely ezúttal is zsúfolásig megtelt. — Mi teszi vonzóvá az életet nálunk külföldön? — kérdezte előrehajolva hintaszékén. — Mit teszi nemcsak elviselhetővé, kívánatossá, sőt olyan ellenállhatatlanul szórakoztatóvá, hogy minden józan ész ellenére nálunk külföldön az emberek szeretnek élni? Mi a magyarázata az izlés és az ítélőképesség e durva eltévelyedésének? Mi teszi az embereket nálunk kivétel nélkül vidámmá és megelégedetté? Az, hogy megtanultunk hazudni. Az emberi elme legragyóbb képessége ez, hölgyeim és uraim! Bár eredetében szerzett tulajdonság, az a képességünk, hogy hazudni tudunk, ma már oly delejes biztonsággal irányítja szavainkat, hogy mihelyt szájunkat kinyitjuk, a legkisebb erőfeszítés nélkül máris mást mondunk, mint amit gondolunk, s mást gondolunk, mint amit mondhatnánk. Nagy fegyelemre és szinte elképzelhetetlen önmegtartóztatásra van szükségünk, hogy olykor valamilyen határozott oél érdekében arra vetemedjünk, hogy az igazat mondjuk. Éjjel, ha felébredsztenek álmunkból, éppoly folyékonyan hazudunk, mint nappal tudatunk ellenállhatatlan nógatasára. Már zsenge gyermekkorunkban a járással egyidejűleg tanulunk meg hazudni, e képességünket éjjel nappál téve gyakoroljuk, s oly teljesítményekre szorítjuk, hogy a tudomány megbízható tanúsága szerint találtak oly kivételes képességű egyéneket, akik egész életükben nem ejtettek ki egy igaz szót sem. A történelem nem egy olyan férfiről emlékezik meg, aki valamilyen magasrétos égi vagy földi eszme szolgálatában, mintegy életművének betetőzéséeként, vértanú-halálának pillanatában is egy lelkesítő hazugsággal ajkán végezte be életét. Gyermekeinket gondos, körültekintő neveléssel készítjük elő az élet élvezetére. A szerető anya hazudik a gyermekének, hogy a maga példájával megtanítsa a helyes magatartásra, s a gyermek hálatelt szívvel hazudik anyjának, bizonságul, hogy jól

megtanulta a leckét. Fölösleges megemlítenem, hogy mindketten pokolian muatnak életüknek e kedves korszakában. Miért hazudik a tanító az iskolában, a kötelességét teljesítő ember fenkölt derújével homlokán s egyetemi katedráinkon mi számítja ki a tudósok fájdalmas ráncait és redőit, ha nem az a telemelő tudat, hogy minden tőlük telhetőt elkövettek, hogy gyöngéd hazugságaikkal jól elszórakoztassák serdülő ifjúságunkat? A kormányfértnak merő jószívűségéből hazudnak a népnek, hogy ez együgyű durvaságában jót röhöghessen rajtuk, s a nép hálából azt hazudja vissza, hogy boldog, s ezen a maga sunyi módján nagyokat derül. Súlyosan téved, aki azt hiszi, hogy nálunk a kereskedő érdekből hazudik, holott minden szellemi és erkölcsi erejét arra összpontosítja, hogy elmés föllentéseivel felvidítsa a vevőt, aki túláradó jókedvében alig várja már, hogy megköszönhesse, majd illendően visszanozhassa a szíveséget. Sokan vannak nálunk külföldön, akik egy-egy elmés, vadonatúj hazugság hallatára mélyen megemeleik kalapjukat, esetleg térdet is hajtának meghatottságukban, s ebüvőit mosolyal ajkukon, nem győznek hálálkodni a jótettért, mely — úgy mondjak — be fogja aranyozni egész eljövendő életüket. Valóban, elképzeltető-e vidamabb s termékenyebb időtöltés, mintha két kezünket homlokunkra szorítva, azon töprengünk, hogy ki miért hazudott nekünk s mit óhajtott elhallgatni előtünk, s van-e fenségesebb elégtétele az emberi elmének, mint amikor arca verejtékében végül is megtalálja a választ? Vagy épp ellenkezőleg, mi lehet annál kacagatóbb a világon, mint amikor a megszállottság egy-egy ritkább pillanatában egy oly ravasz, örök érvényű hazugság hagyja el ajkunkat, amelyet az emberiség legkiválóbb koponyái sem tudnak megcáfolni, minden ihletett erőfeszítésük ellenére sem, nem szólva a szájtáti alacsony tömegről, amely ilyenkor saját ostobaságán vidul. Hőgyeim és uraim, nálunk külföldön az embernek van miért élnie! Az élet csupa édesség, merő szórakozás. Falyakban és városokban, tanyákon, erdőben és településeken, magányos csőszkunyhókban, világítótoronyokban és börtönökben, bármerre nézünk, mindenütt vidám álmodozásba merült, mosolygó embereket látunk, akik valamennyien, a kedélyesen fintorgó csecsemőtől kezdve a pajkos ifjak és lányok, az érett férfiak és asszonyok során végighaladva a halálos ágyán fekvő jókedvű agastyánig, azon elmélkednek lüktető halántékkal s örülten forgó szemekkel, hogy mit miért hazudtak nekik s ők maguk hálából és emberi együttérzésből mit hazudjanak embertársaiknak. Mindenki hazudik mindenkinek. A vallásalapítók hazudnak tanítványaiknak, a papok a hívőknek, a hívők gyóntatóiknak, az államfők a minisztereiknek, a miniszterek az állampolgároknak, sőt saját kebelbeli hivatalnokaiknak is. A bírók a vádlottaknak, a vádlottak a bíróknak, az ügyvédek mindkettejüknek. Az orvosok a betegeknek, a betegek az orvosoknak, a gyógyszeres és iparosok fogyasztóiknak, az írók az olvasóknak, a jótékonyági egyesületek hálás gondozottjaiknak, a tébolydák az őrülteknek, a hivatalnokok szeretetreméltó följobbvalóiknak és zord alárendeltjeiknek. Hazudnak a bográrok, a szűcsök, a halászok, a kazánfűtők, az esztergályosok, a sofőrök, a hordárok, a földművelők, hazudnak a géplakatosok, az erdőkerülők, a szőlőcsőszök, hazudnak az ügynökök, a számszámkészítők és villanyszerelők, a bűvárok, a sarkutazók, hazudnak a bábák az újszülötteknek, a temetésrendezők a halottnak, a menyasszony vőlegényének. Hazudik az inas a segédnek, a segéd a mesternek, a mester a vállalkozónak. Hazudik a borbély a szappanhab alatt boldog izgalommal fülelő vendégnek, hazudik a sebészorvos a műtőasztalon furfangosan mosolygó betegnek, hazudik a szerelmes szerelmesének az ágyban, nagy önmegtartóztatással kivárva azt a

kényes pillanatot, amikor a közhiedelem szerint állítólag az ember nem tud hazudni. Hazudnak az állatainknak is, mint amikor például a jó gazdasszony a levágásra szánt baromfit a rokonszenv félreérthetetlen, elbűvölő mosolyával arcán „pi pi pi pipikém” kiáltással magához édesgeti, hogy elvághassa a nyakát, amire a baromfi, hálából az elmés hazugságért, lenyakazva, fej nélkül még egy díszkört ír le az udvaron a jó gazdasszony tiszteletére. Hazudnak a futballbírák, az oroszánvadászok, a zsokéék és úrlovasok, hazudnak a nyomdászok, a tímárok, a szénégetők, a műbútorasztalosok, a vargák, csizmadiák és pékek, rútka leleménnyel hazudnak a bankárok és egyházfejedelmek, megvesztegető édesen hazudnak a divatárkereskedők és történések, finom elmeéllél, bár kissé könnyelműen a rendőrségi nyomozók és szinte mindenkinél nagyobb elhárító erővel, hogy az ember alig hisz a fülének, a légtornászok és a filozófusok. Hazudnak a tanúk, mert tanú mindig mindenre van. Hazudik a kárvalott a tolvajnak, az áldozat a gyilkosnak, az elítélt a hóhérnak, a próféták és a politikusok mindenkinek.

Mint a mondottakból bizonyára kitetszik, hölgyeim és uraim, az egész földgömb reng a hazugságai fölé hajló emberiség homéri kacajától. Mert társadalmi rendünk oly szellemesen van megszerkesztve, hogy minden legapróbb részletével is elősegíti, ha ugyan nem feltételezi, hogy az emberek kedvükre, legjobb tudásuk és ízlésük szerint hazudhassanak, azaz — az elmebajosok kivételével — szünetlenül kedvenc szórakozásuknak élhessenek. A hazugság joga és szabadsága gyakorlatilag korlátlan. Az az életelvű bölcselem, mely társadalmi rendünk sziklaszilárd, megrendíthetetlen alapja, gyakorlatilag mindenkinek a teljes egyéni szabadságot biztosítja, a maga és embertársai kellő felvidítására. Ihlet s egyéni hajlam dolga, hogy ki melyik embertársát tudja a legjobban elszórakoztatni különleges adottságaival. A földművelő paraszt pl. akinek alacsonyan szálló képzeletét bizonyos célratörő tárgyilagosság és szűkös szakmai buzgalom jellemzi, szívesebben hazudik a házába érkező adóvégrehajtónak, mint egy véletlenül az udvarára vetődött műlovarnak, bár természetesen a világért sem mulasztaná el, hogy tenyeres-talpas kedélyének egy-egy vaskos csillámával ezt is megfelelően ki ne fényesítse, amit a vendég szellemének egy-két keces, városi műugrásával szokott meghálálni. A kereskedelmi utazó nagyobb rátermettséggel hazudik ügyfeleinek, mint az utcasariki koldusnak, akinek csak általános emberbaráti szeretetből ejt egy jóízű élcet a kalapjába, pl. annak a közlését, hogy nincs nála aprópénz, amit a koldus nyerítéshez hasonló hálás kacagással fogad; bár vannak közöttük halk természetűek is, akiknek ilyenkor a megihatottságtól könnybe lábad a szemük. Szenátorok és nemzetgyűlési képviselők legszívesebben a miniszterek fogadószobáiban bontják ki bűbő kedélyüket, mint rózsabimbó a szirmait, s ilyenkor ott néha hosszabb ideig kábítóan állatoznak; ezzel szemben saját fogadó-óráikon, bár minden tőlük telhetőt megtesznek, hogy illően mulattassák az eléjük járuló rongyos ruhájú, rossz szagú kérelmezőket, ez láthatóan már nem azzal az elbájoló közvetlenséggel sikerül nekik, mint a számukra kedvezőbb kegyümi éghajlat alatt. Félreértések elkerülése végett meg kell ismételnem, hogy nálunk külföldön természetesen mindenki mindig hazudik, de nem minden helyzetben egyforma erővel és tehetséggel. Hogy ez miért van így, hölgyeim és uraim, azt lélek búváraink még nem tudták megfejteni, de a kérdés maga is végtelenül mulatságos és sok pajkos találgatásra ad alkalmat. Figyelemre méltó pl., hogy az állami és megyei hivatalnokok egyforma biztonság-

gal hazudnak felfelé és lefelé, de felfelé több buzgalommal és lefelé nagyobb jártassággal s ha pl. egy altisztet mulattatnak, sosem akad torkukon a szó. Magántisztviselők legszebb képességeiket csodálatosképp épp cégvezetőiknek és igazgatóiknak a szemüvege alatt tudják megcsillantani; holott egyébként semmilyen finomabb lelki rokonszenv nem fűzi őket hozzájuk, s biztosítási ügynök egy látnok ékesszólásával ragyog ügyfelei körében, hogy ezek majd megszakadnak nevetükben. pedig halottas ágyán csak elég bágyadtan tud hazudni, katonatisztek tábornokaik jelenlétében vágják ki a rezet, újságírók egy bankelnök szobájában hazudnak a legszívesebben, örökösök az örök-hagyó betegágya mellett, adósok a hitelezőnek, feltalálók a pénzembereknek, iparosok megrendelőiknek, diák a tanárnak, napszámos a munkafelügyelőnek, juhászbojtár a bacsónak, cselédközvetítő az úrhölgynek, képviselő a választóinak, építésszek és mérnökök rendszerint azokban a pillanatokban a legszórakoztatóbbak, amikor költségvetésüket terjesztik be a megrendelőnek, írók és tudósok pedig valósággal felülmúlják önmagukat, amikor az Akadémiába való beválasztásukat szorgalmazzák. Politikusok, bárhogy igyekeznek is, semmilyen helyzetben nem tudnak oly igézetesen hazudni, mint amikor egy másik ország politikusait egy megnemtámadási szerződés aláírására igyekeznek rávenni. A képzelet legfenségeesebb, tündöklő csúcsait azonban az emberek általában akkor érik el, amikor valamelyik módosabb felebarátjuktól egy meghatározott pénzüsszeget akarnak kölcsönkérni; de még ezen a szinte elképzelhetetlen teljesítményen is túltesznek, amikor egy felebarátjuknak egy meghatározott pénzüsszeg folyósítására irányuló kérelmét megtagadják. Hogy mi teszi a tehetőségnek ezt a szeszélyes hullámmzását, milyen tényezők határozzák meg a hazugság mindenkori lendületét és hatásfokát, az egyelőre felderítetlen; tapasztalati tényekről számoltam be önöknek, melyek bizonyára épp azért olyan élvezetesek, mert nem tudjuk őket megmagyarázni. Egyik-másik embertársunk egyéni életében meglepő, valósággal megfelfejthetetlen egyenetlenségek észlelhetők, ezek is természetesen hozzájárulnak a társadalom általános jókedvének fokozásához. Van pl., aki természete szerint csupán vaskosabb hazugságokra alkalmas, s néha mégis csak oly vékonyan csurog neki, pl. halála órájában, hogy hallgatói megütközve felkapják a fejüket, s mintha valamilyen természetellen túli magyarázatot keresnének, orrukkal a levegőbe böknek és kíváncsian szimatolnak; van, aki egész életében éjjel-nappal mindig egyforma kecsesen, nagyvilági könnyedséggel hazudik, de egy nap egyszerre csak elakad a lélegzete, a vér fejébe száll, szeme üvegesen kimered, s egy olyan közönséges, durva mindennapi hazugságot bocsát ki, hogy az emberek befogják az orrukat, mintha elszellentette volna magát — s ez épp abban a válságos percben, főnöke vagy pártfogója jelenlétében esik meg vele, amikor egy helyénvaló elmés hazugsággal — amelyet egyébként napjában tucatjával szór el — megalapozhatta volna szerencséjét. Érdekes megfigyelni, hogy ilyenkor az illető maga is olyan csodálkozó, elképedt arcot vág, mintha nem hinne a fülének. Nem szólok külön az olyan rendhagyó, valósággal megdöbentő esetekről —, szerencsére vajmi ritkák! — amikor valaki, nyilvánvalóan idült elmezavarában, a társadalmi közmegegyezésnek s a legelemibb udvariasságnak fittyet hányva, szándékosan igazat mond; a tudomány feljegyzi és számon tartja ezeket az eseteket, a társadalom pedig közmegegyezéssel sújtja.

Az emberi elme legnagyobb felfedezése azonban, mely kétségtelen-né teszi, hogy nálunk külföldön nem érdekből hazudnak, hanem csak

a magunk és embertársaink derülésére, mondom, az elme legtündökletesebb felfedezése, hogy az ember önmagának is tud hazudni.

— Az ember elméjének ez a ragyogó felfedezése nálunk külföldön csakhamar közkincsévé vált a művelt emberiségnek. Társadalmi rendünk elmés szerkezete lehetővé teszi, hogy minden szórakozási lehetőség, amelyet a már kiművelt emberfők fölfedeztek, mint pl. az újságolvasás, a hitbuzgalmi gyakorlatok, a fülbegyónás, a vegetáriánus étkezés, a mozi és a tömeggyilkosságok rövid idő alatt leszálljanak az alacsony, bárdolatlan tömegekhez, amelyek ezért fálából — miután jól kimulatták magukat — kenyeret, húst, selymet, bársonyt, lakóházakat, hadianyagot, értéktöbbletet és közbűntényeseket szállítanak a magasba. E csererorgalom révén az önhazugság is már lejutott és többé-kevésbé el is terjedt az alacsony rétegekben, s ha itt-ott még találkozik is némi ellentállással — mivel tudvalevőleg a műveletlen ember csak nehezen ismeri fel saját üdvét —, de minden remény megvan rá, hogy csakhamar ott is oly közkeletűvé váljék, mint maga a hazugság, melyről bátran állíthatom, hogy nélküle ma már nem tudnánk sem élni, sem halni.

Hölgyeim és uraim, búbajos tudásszomjukban önök netán kísértést éreznek arra, hogy megkérdezzék, mi volt az oka az önhazugság örvendetesen gyors elterjedésének. Bár véleményük kialakulására válaszom magától értetődően semmilyen befolyással nem lehet, azt felelném — természetesen kötelezettség nélkül —, hogy nem tudom. A vizsgálomnak ez a fajtája igen kényelmes, talán ez teszi közkedveltségét. Választékos, tapintatos időtöltés, senki másnak, még magunknak sem esünk vele terhére. Távol a világ zajától bezárkózunk szobánkba, s miután megejtettük választásunkat, figyelmünket a tárgyra összpontosítva, előbb könnyedén, majd egyre lelkesebben elkezdünk önmagunknak hazudni, miközben hajunkat szórakozottan felborzoljuk, szemünket kimeresztjük s halántékunkon álomszerűen ragyogó izzadságcsöppeket választunk ki. Sokan közülünk már oly gyakorlatra tetek szert, hogy a tárgy előzetes megválasztása nélkül, teljesen készületlenül éppoly folyékonyan hazudnak önmaguknak, mint másnak. A két- vagy többszemélyes hazugsággal szemben ennek a változatnak megvan az az előnye, hogy időtől és helytől függetlenül egyedül is elmulathatunk vele, pl. ha környezetünk valamilyen okból elbágyadt, ásitani kezd s aludni tér — bár a pontosság kedvéért újra meg kell említenem, hogy sokan, főképp az alsóbb néposztályokból az életigenlésnek ezt a finomabb, légiesebb fajtáját az önfertőzéshez hasonlítják, s ezért még egyelőre húzódoznak tőle. Pedig milyen határtalan lehetőségek kínálóznak e téren, melyet semmilyen idegen tudatnak vagy képzeletnek sem beszükíteni, sem szabványosítani nincs módjában! Az elme találékonyága sehol másutt nem nyilatkozik meg ily pazar bősséggel, s ha önök közül történetesen néhányan rászánnák magukat arra, hogy velem együtt útra keljenek s meglátogassák hazámat, az emberi jóhiszeműség olyan csodáival fognak találkozni, melyeket már-már a lángész csillogása von be. A tudomány számtalan esetet jegyzett fel, amikor egy-egy polgártársunk minden előkészület nélkül egy szempillantás alatt elhítte azt, amit önmagának hazudott, s rövid idő letelével, huszonnégy óra leforgása alatt ugyanilyen villámsebességgel elhítte önmagának az ellenkezőjét is; igaz ugyan, hogy ezek a kísérletek kifogástalanul többnyire csak államférfiaknál sikerültek. E vakító kivételek mellett azonban nem szabad szem elől téveszteni, hogy az átlagember is kiválóan alkalmas arra, hogy csodálatra méltóan hazudjék önmagának. Ha történetesen többen egyidejűleg ugyanazt hazudják sajátmaguknak — természetesen önzetlenül, pusztán szó-

rakozásból — teszem, hogy egyik felebarátuk isten különös kegyelméből arcra magasztosabb, természet daliaásabb, szellemében fensege-sebb, tehát sokszorosan szeretetreméltóbb a többinél s ezért vezérré kell választani, vagy épp ellenkezőleg — ugyanilyen önzetlenül — hogy minden ember egyenlő s ezért amazt le kell dönteni az oromról, akkor egy idő múlva létrejön a kor uralkodó eszmeáramlata, melyet a kultúrtörténések csakhamar fölfedeznek s betájolnak. Az ilyen összesített önhazugságok nagyban elősegítik a kölcsönös megértést az emberek között, felszítják s ébren tartják a közösségi érzést, a történelem menetének pedig egyfajta szelíden ringó, opalós fényű folyamatos-ságot biztosítanak. Úgy vélem, szinte fölösleges megismételnem, hogy nálunk külföldön az érdekek ebben a szigorúan magánjelte-gű kedvtelésben sincs és nem is lehet semmilyen szerepe. De van-e von-zóbb képzet annál, mint amikor egy bankigazgató éjjel, hálószobája magányában, ágya előtt térdepelve szent örületben, életét és véret óhajtja feláldozni királyáért, s ugyanabban az órában valamelyik kül-városi ház udvari lakásában egy pincér, egy boltiszolga vagy egy hi-vatalsegéd ugyanerre áhítozik — s mindannyian hajnalig virrasztanak, mert gyermeki ártatlanságukban nem bírnak betelni e nyájas szóra-kozással. A tekintélytisztelet, hölgyeim és uraim, egyébként is egyik legkedveltebb s elterjedtebb formája az önhazugságnak. Oly könnyen elsajátítható, hogy már rövid idő elteltével szenvedélyesen tisztelni kezdjük, esetleg lelkes üdvözlő beszéddel fel is köszöntjük azt, akinek egy órával ezelőtt még a híret sem hallottuk — s mindezt pompás egészségben s teljes egyetértésben önmagunkkal. Felhevültségében, mely néha több napig is eltart, az ember ilyenkor minden szavát elhi-szi önmagának, bár ezen utólag olykor szelíden elmereng. Már a gyer-mek tiszteli szüleit, mi sem természetesebb. Tiszteli nagyszüleit, ta-nárait, általában a felnőtteket, s mondanom sem kell, hogy sugárzó homlokkal, a kétely és gyanú leghalványabb árnyéka nélkül. Az inas tiszteli a segédet, a segéd a mestert, a mester a megrendelőt. A mun-kás őszinte szívből tiszteli a munkavezetőt, a munkavezető a mérnököt, a mérnök az igazgatót, az igazgató a részvényeseket. Katonaságnál a közlegény lelkes csodálattal adózik a tizedesnek, a tizedes imádja sza-kaszvezetőjét, ez rajong az őrmesteréért, a tisztak pedig, tábornokokat s tábornagyokat beleértve, pillanatnyi habozás nélkül feláldozzák éle-tüket a haza oltárán. A tisztviselő a legkisebb erőfeszítés nélkül tiszteli minden följebbvalóját. A képviselő tiszteli a minisztereket, sőt már az államtitkárokat is. A kereskedő mindenkit tisztel, aki boltjába belép, s önzetlen rajongásában gondolatban még ezután is jóideig kö-veti élete útján a vevőt, miután ez már kilépett boltjából. A kiscgazda tiszteli a nagygazdát, a nagygazda a földbirtokost. A parasztkok álta-lában tisztelik az urakat, s vonzalmuk jeléül rendszerint csak a hátuk mögött kőpnek ki. Az adós tiszteli a hitelezőt. Bár az átlagosnál vala-mivel hosszabb ideig tartó önsugalmazásna van szükségük, a hívők tisztelik szent életű papjaikat. Alapos lelki gyakorlat után még a tör-vény elé lépő vádlott is, önmagán túltéve, már ítéletkihirdetés előtt tisztelni kezdi bíráit, s erről a szórakoztató önsanyargatásról termé-szetesen a fegyházban sem tesz le. A gyakorlatban jól bevált az a lé-lektami fogás, hogy az ember tiszteletadás előtt megtudakolja a kivá-lasztott tekintély vagyoni állapotát, összeköttetését s hatalmi eszkö-zeit, s a kapott kedvező értesülések ellenére kopáran és önzetlenül tiszteli. Mindenki tiszteli a hatóságokat. Az a körülmény, hogy nálunk külföldön mindig találni valakit, akit tiszta szívből, teljes odaadással tisztelhetünk, tökéletesen biztosítja társadalmi rendünk szép egyensú-lyát. Mi tartja össze a hadi seregeket, melyek jól irányított, sívító sás-

karajokként Afrika felporzó homokjától a Jeges-tenger bőgő partjáiig ellepik a földet s egyetlen konty lelkesítő szeszital nélkül lefalják egymásról lábukat, szárnyaikat s fejüket? S fordítva: mi teszi, hogy egy ember belép egy halott sirboltjába s így szól: ime, mondom neked, Lázár, kelj fel! — s a halott szót fogad és feltámad. Hölgyeim és uraim, ha eltűnődünk az emberiség jövőjén, nem aggaszt bennünket az az eshetőség sem, hogy társadalmi rendünk megváltozhatik, mert amíg a naprendszer ki nem hűl s a föld be nem fagy forgásába, mindig lesznek tekintélyek, melyekről az ember azt hazudhatja magának, hogy tiszteli őket.

A tekintélytisztélet gyors, könnyű elterjedésében nagy része van a nálunk, külföldön divó felebaráti szeretetnek is. Az önsugalmazás ismertetett módszereivel már ártatlan gyermekekről kezdve addig incselkedünk tudatunkkal, míg egy nap arra nem ébredünk, hogy rajongunk embertársainkért. Oly telhetetlenek lettek az emberek egymás iránti vonzalmukban, hogy kínjukban végül is rátaláltak istenre, aki megteremtette számukra a bűnt és a bűnnödést, mert már nem akadt élő ember, aki vállalta volna a vádat, s a földön nem találtakott hóhér. Az ég dörgő intelmére történt meg végül is a második bűnbe esés, s az áldozatot sűrű könnyhullatás közben megfeszítették. Noha azóta az emberek már valamennyire megszokták, hogy olykor valakit saját felelősségükre is kerébe törjenek, felnégyeljenek, máglyára vessék, kezét-lábát lemetélik, szemét kiszúrják, beleit kiborítsák, meglincseljék vagy villanyszékre ültessék, de az akasztástól némely országban sajnos, még ma is húzódoznak, mert az akasztott ember kiölti rájuk a nyelvét. Nagy önuralomra van szükségünk, hölgyeim és uraim, hogy jól begyakorolt felebaráti szeretetünkön erőt vegyünk s ítéletet mondjunk, s lelkiismeretünkön csak az könnyít, hogy bíráink vagy ügyészeink közül néha egyik-másik tapintatból öngyilkosságot követ el. Hogy mennyire elharapódzott nálunk külföldön a felebaráti szeretet, arra csak egy példát hozok fel: statisztikai kimutatásaink szerint több millió ember közül arra a kérdésre, hogy mi az igazság, csak egyetlenegy akadt, aki azt felelte: „ha a másikat itélik el”, s ez az egy is egy elmeegógyintézetet ápoltja volt. Képzeljék el mármost annak a több millió épelméjű embernek a kedélyállapotát, akik az egy téboiyultat körülveszik s időnként egy-egy kétségbeesett kiáltást hallanak az elmeegógyintézetből, a villanyszékből vagy a börtönfalak mögöl — egy kiáltást, mely semmivel sem terheltebb bűnnel vagy ártatlansággal, mint az újszülött első sírása, s még annyival fájdalmasabb, amennyivel rekedtebb. Nem lehet meg nem hallani, mert a csillagokról is visszaverődik, évszázadokkal azután, hogy elhangzott. Ki merészelte elvetni a bírói szék előtt a vádlott mentőkörülményeit, az eredendő jószándékot, a tévedés jogát, a véletlen gáncsvetéseit, a balsorsot, a családi terheltséget, a mindig fennforgó rézszeles beszámíthatatlanságot, azt, hogy már húsz vagy ötven éve élt? Nálunk külföldön az emberek a jól begyakorolt felebaráti szeretet nevében visszautasítanak minden marasztaló ítéletet, bár mindegyiket végrehajtják. Nem hisznek a bűnben, noha az ártatlanság nem bizonyítható. Nem hisznek abban, hogy egy ember kivégzése igazolható azzal a megdönt-hetetlen ténnyel szemben, hogy él. Mint ahogy az árnyék együtt fejlődik a testtel, melynek létét köszönheti, a bűnnel együtt nő a szájalom is, mely körülötte sündörög s a vérpadig vagy a börtön priccséig is elkíséri az apagyilkost, a vérfertőző testvéreket, a rablót, a tolvajt, a sikkasztót, az állatokkal fajtalankodó, bús szörnyetegeket, a váltóhamisítót, az orgazdát, a betörőt, a csempészt, a rablógyilkost, a háborús bűnöst, sőt a fennálló társadalmi rend gyalázóit és felforgatóit

is — s ne tévessze meg önöket egy pillanatig sem az a körülmény, hogy valamennyiüket minden bíróság, minden alkalommal, mindig elítéli. Ha ama híres kiáltás mintájára, melyet az első megfeszített hallatott gyötrelmében, újra azt kiáltanák: uram, miért hagytál el engem? — nyugodt lelkiismerettel azt felelhetnék neki, hogy íme, mi elkísértünk s veled vagyunk szánalmunkkal a megpróbáltatás nehéz órájában. S nehogy azt higgyék, hogy ebben a válaszban a legcsekélyebb nyoma is van a gúnynak. A felebaráti szeretet kérdésében nem ismerünk tréfát.

Hölgyeim és uraim, megértik ezek után, hogy nálunk külföldön az emberek miért szeretnek élni? Az utolsó ítélet napja helyett, mely felé már két évezrede terelnek bennünket s még mindig beláthatatlan messzeségben ködlik az áttetszővé porladt idő mögött, nálunk minden nap ítélet napja van. Nálunk mindenkit feloldoznak, s mindenkit elmarasztalnak. Nálunk mindenki mindenkit szeret. S ebben a véget nem érő, percről percre, porszemről porszemre futó vígságban, mely még az árnyékok derekát is megriszáltatja, s a föld alatt megzörgeti a csontvázak kényes csigolyáit, e folyton dagadó, dobhártyarepesztő dáridó közben, mellyel az emberiség önmagát biztatja ismeretlen, de kétségkívül érdemtelen célok elérésére, ebben a barlanglakástól palotáig terjedő általános jókedvű zsvivajban szünetlenül hallani egy metsző és mégis szelíd hangot, egy tagolatlan, dallamos és mégis elviselhetetlen jajongást, egy éjjel-nappal szóló eszelős szózatot: — alighanem egy álpróféta szavátát, aki a sivatagba vonult, s nem hajlandó többé előjönni, mert beéri azzal, hogy önmagának döngicsél. Még sincs ember, aki meg ne hallaná óbégatását. Miről beszél e névtelen hang? Nem tudnám önöknek megmondani, hölgyeim és uraim Azt sem, hogy nálunk külföldön vannak-e még sivatagok

A KÖLTŐ ÉS A PUBLIKUMA

(RESZLET EGY NAGYOBB CSOKONAI-TANULMÁNYBÓL)

Sinkó Ervin

Nincs költői mű, melynek arculata egyedül költőjétől, csak költője talentumától, hajlamaitól és egyéniségétől volna meghatározva. Kettőn, mindig kettőn áll a vásár. Egyik oldalon a költő és a másik oldalon azok, akikhez — vagy legalábbis akiknek a színe előtt szól. Ami a szellemi élet eme két pólusa között lejátszódik, — közöny, feszültség, helyeslés vagy megbotráncozás — az nem csupán külső esemény, hanem a költő életébe vágó, életére és művére visszaható, életét és művét alakító tényező.

Egy-egy költői életmű benső és legbensőbb összefüggéseit elemezve, megfelelő figyelemre kell méltatni a másik pólus, a közönség költőhöz való viszonyát, a közönség magatartásának szerepét a költői életmű arculatának a kialakításában.

A közlés módját nem lehet a mondanivalótól különválasztani, de a hallgatóság mentalitásától sem. Maga a mondanivaló is más és más hangsúlyt kap, hangnemet és tartalmat változtat a közlés módjával. A plátói-szókratészi párbeszédben, mint minden dialógusban, van a szavaknak egy külön, esetről esetre változó zenéje. A megmondás módjával magát a mondanivalót is messzemenően befolyásolja annak a személye és reagálása, akivel Szókratész párbeszédbe bocsátkozik. Épp ez az, ami drámai feszültséggel telíti a látszólag *pusztán* intellektuális eszmecserét. Minden dialógus szubjektíve küzdelem, hogy a beszélőnek sikerüljön kitörnnie a börtönfalak közül, amit a csak magában való beszéd, a nem-beszéd, a monológ jelent.

Arisztophanész komédiáihoz természetesen mindenekelőtt Arisztophanész zsenije kellett. Ezenkívül azonban az a rendkívüli közeg is, amely az ő athéni publikuma volt. E közeg nélkül semmiféle zsenialitás se produkálhatta volna a világirodalom legtiszteletlenebbül romboló, mítosztipró és nevető jókedvükben felülmúlhatatlan arisztophanészi komédiák káprázatosan szemérmetlen könnyedségét.

A költő azért költő, mert nem éri be szemlélődéssel vagy a maga elragadtatottsága szótlán élvezésével. Assisi Szent Ferencnek mind-egy, hogy meghallják-e; prédikál a halaknak, de éppúgy teljes odaadással, a maga részére semmi viszonzást, semmi effektust se várva prédikálhatna a köveknek is. A költőnek azonban, a lírikusnak nem

kevésbé, mint a színpadi írónak vagy epikusnak, életeleme a közlés. Ez pedig meghatározott viszony teremtését jelenti az én és a nem-én között, produktív kapcsolatot, közösséget az idegennel, másokkal. Éspedig a szó hatalmával, az alkotó, a hódító szóval, melynek legyenjére létrejön, ami addig nem élt: ami csak én, ami belül volt, az kiáradva közössé válik.

A költő benső élete egyszerre intenzív és extenzív, ez a fajta intenzitás kifelé is irányul, épp az intenzitás az, amelynek kell a kifejezés.

A kifejezés, mint aktus, küzdelem a különlet ellen, szembeszállás a némasággal, mely sorssa akar lenni. A kifejezésért való vívódásban, a kifejezés aktusában, magában a kifejezés fogalmában benne van valami az önmagán kívülre sóvárgó, a magát másoknak megmutatni vágyó emberben feszülő erőből, benne van a sejtelem vagy épp az öntudat, hogy a költő másokra van utalva. Nem azért, hogy elmosódva alámerüljön s valami unio mystica-ban megszűnjön másokban létezni, hanem épp ellenkezőleg azért, mert csak a kívülállókkal, a másokkal való communio-ban találhatja meg a saját egyéni plaszticitását, veheti valóban birtokba a sajátját. Mint ahogy nincs levél címzett nélkül. Csak egy meghatározott címzett, csak a meghatározott címzethez intézett személyes szó által válik a levél igazán levéllé.

A szó attól lesz élő szóvá, hogy van, akit el kell vagy el kellene érnie, s hogy van, akire így vagy úgy, de hat. Enélkül a szó csak potenciálisan él, és nem a valóságban és valóságosan.

A sok-sok kétségbeesett könyörgő levél között, amiket Csokonai Vitéz Mihály magyar főurakhoz intézett, vagy egy, amely megdöbbenően tudatosan ki is fejezi épp ezt a megvalósulásért való epedést. Azt írja 1797. november 8-i dátummal gróf Koháry Ferencnek:

„... alázatosan könyörgök Excellenciád előtt, méltóztasson hatóságos pártfogása által lételt adni az én Múzsámnak, hogy az már tovább a homályba ne üljön...”

A homályban ülő Múzsának, a szónak, melyet senki nem hall meg, hiányzik a létel. Ez az oka, hogy Csokonai életének és élete művének központi, haláláig megoldatlan, végzetes problémájává nőtt a publikum, a publicitás problémája és azzal együtt az ő viszonya a saját költői egzisztenciájához, a saját műveihez.

Az irodalmi értékek iránt a magyar irodalomtörténészek között kivételesen érzékeny Szerb Antal igen sokszor felületes is tud lenni. Csokonairól szólva beszél: „a szegény félnemes-kispolgár fiúról”, aki „a régi recept szerint mecénás által akart menekülni különös helyzetéből, teljes pénztelenségéből.” Ez igaz. Ezzel szemben semmiképp se felel meg a mindenki által ellenőrizhető tényeknek, hogy Csokonai „abból akart megélni, hogy költő”, s hogy bár főúri mecénásoktól várta az élete fenntartásához és a művei kiadásához szükséges anyagi eszközöket, „csak költő akart lenni.”

Szerb Antalnak ezt az elhamarkodott következtetését megismétli a legújabb, a Bóka László és Pándi Pál szerkesztésében megjelent *A magyar irodalom története 1849-ig* című irodalomtörténet is. Ott már valósággal úgy jelenik meg Csokonai Vitéz Mihály, mint aki fejébe vette, hogy — mai kifejezéssel — felcsap professzionális írónak. Az idevágó megállapítás ebben az irodalomtörténeti könyvben szó szerint így hangzik:

„Ő az első költőnk, aki műveinek jövedelméből akarta magát fenntartani, nem lévén sem vagyona, sem jövedelmező foglalkozása.”

Nem volna érdemes szót se vesztegetni erre, ha csak holmi élet-rajzi tények tisztázása volna a kérdés. Csokonai esetében azonban épp ezen a ponton többről van szó. Csokonai vizsgálásakor életrajzi és kortörténeti adatokat is figyelembe kell vennie annak, aki magyarázatot keres a költő tragikusan torz életművének a rejtélyére. Ennek a kétségtelenül kivételes, kétségtelenül zseniális költőnek életműve nemcsak torz és torzó, hanem számos részletében visszataszítóan korcs és példátlanul egyenlőtlen.

Mint ahogy Spinózát a rabbik a nagy átokkal sújtották és kiközösítették, ünnepélyesen úgy zárták ki a huszonkét éves Csokonait a debreceni kollégium épületéből, ahová nemcsak hogy többé nem volt szabad belépnie, hanem még egykori tanuló társait is — a nagy átok mintájára — eltiltották mindennemű vele való kapcsolattól. Ez az egyszerű aktus, ez a kiközösítés, a szerves és szervezett kálvinista közönségből való kitaszítottság szimbolikus jelentőséget kap, valahogy valószínűsítő anticipációja a költő egész további „komor hazájában való remete lakásának”, egész további életének.

Nem azért volt csak poéta, mert az akart lenni, hanem annak ellenére, hogy minden lehetővé tett, hogy ne legyen csak poéta. Mindent elkövetett ez irányban, már azért is, hogy elhárítsa azt a ráleselkedő sorsot, melyet nem tudott elhárítani, ti. hogy harminkét éves korában beteg koldusként, sötét nyomorban kelljen elpusztulnia.

Csokonai nagy barátjának, Kazinczy Ferencnek egy 1803. szeptember 1-én kelt, Kozma Gergelynek írt leveléből világosan kitetszik, hogy nemcsak Kazinczy, de ifjú barátja is milyen világosan látja az író helyét és helyzetét az akkori Magyarországon:

„Az Úr munkáját által adtam Csokonay Úrnak Debreczenben 's olvastattam véle az Úr' levelét. Ő nagyra becsüli az Úr' emlékezését 's ajándékát velem együtt szívesen köszöni... szántuk az Urat, a' ki az Erdélyben még most is szokásban lévő halotti izetlen írások tételére kényszerítetik.”

Tehát Csokonai is „elirtózott”, és szánta Kozma Gergelyt azért, hogy olyan „izetlen írások tételére kényszerítetik”, mint ő maga, Csokonai, akinek halotti toroknál kell mindenféle elhunytak lelki nemességét és halálát rimes sorokban elsratnia. Ugyanennek a levélnek egyik további passzusában örvendezve számol be a kicsi biztatlással is megvesztegethető, nagy rajongó az örömhírről:

„Kis István Budai és Pesti Könyváros a' Debreczeni Agostusi vásárban 3000 ftot vett-bé, és az én szeretett Kis Jánosom' Z a i djából egy hónap alatt 400 nyomtatványt adott-el. Itt Literatúránk' arany századja, ha ez így tart” — így lelkesedik a könnyen hívő, de már a következő mondatban maga helyesbíti literatúránk elkövetkező arany századának a vérmes reményét:

„De míg az Író hasznot nem lát az írásból, addig ne reményljük annak elérkezését.”

Költőnek lenni, az írásnak élni: áldozat vagy esetleg kedvtelés, amelyhez az kell, hogy az ember földbirtokos, pap, katona vagy más egyéb jövedelmi forrással rendelkező úr legyen. Ez annyira kézenfekvő, közismert és magától értetődő tény, annyira normális, hogy ha az ember nem hisz utópiákban, ha az ember nem Kazinczy vagy Csokonai, akkor még csak el se képzel egy távoli boldogabb időt, melyben az író is „hasznot lát” írói munkájából. Az embernek kicsapott diáknak, megbélyegzettnek vagy ahogy az utálkozó Nagyasszony, Kazinczy anyja nevezte fia barátját, Csokonait: „haszontalan embernek” kell lennie ahhoz, hogy minden rang vagy tisztviselés nélkül semmi más se legyen, csak költő.

Csokonai azonban — s ez az, amit nem szabadna szem elől téveszteni — a szigorúan hierarchikus társadalmi rangfokozatokra, kasztrendszerre épült feudális Magyarországon nem úr és nem paraszt, még csak nem is polgár, mint volt például Kármán, hanem minden kaszton kívül került, megbélyegzett, hulladék — ember, aki sehova se tartozva, szabadon lebeg az osztályok, rendek kötött és szigorúan körülhatárolt világában.

Kereste, keresnie kellett, mindennél jobban áhította a szabadságot ebből a „szabadon lebegő” állapotból, ebből az üres szabadságból, ami a fölösleges emberé, a fel is út, le is út szabadsága s az ő részére az úttalanságé, helyesebben az útvesztettségé. Fertelmes az a közkeletű, még a Petőfi Sándor róla szóló versében is kísértő legenda, mely szerint Csokonainak egyedül és épp a garabonciás gondtalan, csavargó szerepe volt a lelki alkatához szabva.

Az igazság az, hogy ennek a bohém szabadságnak pusztaságában, ahol az éjjeli munkához nélkülözhetetlen egy szál gyertya beszerzése is minduntalan felbukkanó kínzó probléma, s ahol az élet egyetlen, több mint ingatag bázisa egy-egy megalázó, szűkmarkúan mért könyöradomány, ez az ember elkárhozott lélekként vergődik. Görcsös erőlködéssel, mindenre elszántan, szinte utolsó napjáig küzdött az ő „szabadsága”, a csavargósors végzete ellen és azért, hogy valami módon valamiféle emberi feladatot s a feladattal helyet kapjon az akkori magyar társadalomban, valami láthatóan, megfoghatóan produktív szerepet az életben.

Egy-egy ember sorsára kevés dolog jellemző annvira, mint az, hogy előtte milyen lehetőségek jelennek meg erőfeszítésre érdemes, csábító vagy épp a kivételes szerencse képében. A testi és lelki nyomornak megbízható mértéke, hogy mi minden képes a kívánatos szerencse pompázatos színeiben incselkedni a boldogtalannal. S hogy mindezeket túl mennvire szenvedett Csokonai épp a sehova se tartozás, a társadalmi hailéktalanság miatt, annak legiobb bizonyítéka, amint teljes egy évig izgatottan és kitaratóan várakozik a csurgói szerencséjére.

Az isten háta mögötti csurgói református gimnázium kilenc növendékének a tanára, a rendes tanár tanulmányait befejezendő, a jénai egyetemre ment ki, és a közeli nagyközség református tiszteletes urának szerencséjére nem volt invére, hogy kilenc diák miatt és alamizsnának is csekély fizetés fejében nap nap után gvalog vagy lóháton zárandokolion Csurgóra. E szerencsés körülmények következtében és Somogy vármegye nemes urainak kegyéből a huszonhét éves Csokonai, akinek akkor már készen, megírva az asztalfiókiában van többek között a Dorottya teljes kézírata, csakugyan megkapnia a csurgói gimnázium kilenc diákia ideielenes oktatójának a stallumát.

Ő, akit ez a szerencse ért, már négy évvel előbb, 1796-ban a Nagy Gáborhoz intézett levelében úiságírónak aiánlkozván, a következőképp sorolja fel, hogy „mennviben vannak meg benne a kívántatott minémisések. Tehát 1. A Deák nyelvben lévő tehetségem, minthogy fő gyövnörűsészet a Római Classicusok olvasásában talállok, felhat szinte a literatúráig, hozzájárulván a beszédben és levélfrásban való könnvűség. 2. A Német nyelven értem a könnveket, sőt ezekből nóétai fordításokat is tettem... 3. A francia nyelv értésében közénszerű vagvok: de az ezen a nyelven való literatúrához legiobban vonszó tüzem sebes előmenettel már magamat is biztatni kezd. 4. Olaszul igen jól értek. A magyar nyelvben való tehetségemet Debreczeni születésem és 22 esztendőös koromig való felnevelkedésem, 5 esztendeig tartott utazásim és tapasztalásim az egész Magyar Hazába... nyomtatott és

még kézírásba lévő munkáim, literatúrai szüntelen való olvasásom, levelezésem és gyakorlásim, meglehetősen emelték. 6. A' statisztika, Historia, Utazások, Politica és Geographia a Természeti históriával együtt 4 esztendőktől fogva egyedül való foglalatosságom... Ha tehát ezen tehetségim és ezen fogyatkozásim mellett tetszik az Úrnak maga mellé venni..."

Ezek a „minémúségek” és az az önjellemzés, melyet a levélhez e szavakban fűz hozzá, hogy: „Charakteremet méltóztassék az Úr Rousseau-nak a maga barátjához Montmorencyből küldött levelében rövideden megolvasni” — nem bizonyultak elégségesnek a szerencsére, melyet Bécsből várt, ahová újságírónak akart kimenni, a Magyar Hírmondó munkatársának. De nem volt válogató, négy évvel később az akkori Magyarországnak ez az egyik legképzettebb ifjú embere még azt is szerencséjeként üdvözölte, hogy Csurgón ideiglenesen helyettesítheti a rendes tanárt, míg az Jénából vissza nem tér. Van néhány megdöbbentő dokumentum arról, hogy miként festett ez a csurgói szerencse, így többek közt egy bizonyos Csépán Istvánhoz intézett levél 1799. utolsó hónapjából:

„Tekintetes Fiscalis Uram!

Mínthogy a téli napok bekövetkeztek, instálom alázatosan... méltóztasson ezen dolgokról rendelést tételni, úgymint elsöbem szobámnak és classisomnak való fáról, annak utána mind a kettőnek fűtéséről és utóljára még az előállott éjszakákra nézve szükséges gyertyáról. Ha én conventioba nem szolgállok, szolgálattal pedig továbbra is élni akar a publicum: legalább a mindennapi consumptionról provideáljon; ne legyen továbbra is kénytelen a gyertyátlan estvéken Nagy Gergelyné asszonynak és magamnak is terhére lenni s a fűtetlen hideg napokon az éjszakákon ugyanott és a farkasordító classisba sugorogni; vagy pedig ne legyek a köz derogamenre kénytelen magam fát vágni és elfűjteni..."

A csurgói szerencse illusztrálására idézni kell még egy, ugyancsak Csépán Istvánhoz intézett levélből, melynek a költő nyilván úgy akart nagyobb, úgyszólván hivatalos nyomatékot adni, hogy a megszólítást először a vármegye hivatalos nyelvén, latinul fogalmazta:

„Perillustri ac Generoso, Domino Stephano Csepan de Györgyfalva, plurimum I. I. Dominior Fiscalis Procuratori... singulariter colendissimo”

Ezután pedig következik az alázatos kérelem „a Nagyérdemű Curator Uramhoz”.

Miután a levélíró emlékeztet arra, hogy „a Gondviselés és az Urak” az iskola oktatójának rendelték, hogy mind az iskolának mind a valásnak az idegenek előtt dízére legyen, s hogy ő ezt már elevenen tapasztalta is a curator úr jóakaratóból, „ehhez képest mostan is a Tekintetes Fiscalis Úrhoz folyamodni bátorkodom afelől, mi módon lehessen én elég tehetős az Exameni Solenításra egy Ruhát készíttetni” — tudniillik a vizgára a diákok mind ünneplő ruhájukban jelennek majd meg, az oktatóé azonban ez alkalommal egyedül volna rongyos...

„Merjem-é magamat biztatni annyi Jutalommal a Venerabile Publicumtól, hogy egy ruhányira Contót tehessek, vagy valakitől 30 ft. kölcsönözhessek?... Merni talán vakmerőség: nem merni bizodalmatlanság.

Méltóztassa a Tekintetes Fő Bíró és Fő Curator Úrnak, az én alázatos tiszteletem mellett: és ha valami szükséges Dispositiot tenni méltóztatnak, méltóztassa a Tekintetes Fiscalis Úr még a héten valami móddal tudtomra adni, hogy az is élessze az én szükséges kedvemet.

Én még most is rosszul vagyok és a szobámba tészem a Leckéket másfél hét oltá. Talán, talán csak meggyógyulok Examenre! — Talán!...

S itt kell következnie egy utolsó, harmadik, a csurgói lidércnyomásos idillt méltóan befejező dokumentumnak, mely arról szól, hogy miután egy év leteltével visszaérkezett Jénából a nevezetes csurgói református gimnázium rendes tanára, kinek elemi szükségleteiről a csurgói előkelőségek remélhetőleg inkább gondoskodtak, és akit feltehetően jobban megbecsültek, mint az éhenkórász, ideiglenes helyettesként alkalmazott csavargót, a csavargó megint csak szedhette sátorfáját. A csurgói szerencsének a befejezését, amelyet azon melegében gróf Festetics Györgyhöz intézett levelében írt meg a költő, annyira stílusosan csokoniaiasan formálta meg a magyar élet, hogy senki más, még maga Csokonai se, ennél csokoniaiasabban, illetve ilyen csokoniaiasan ki se gondolhatta volna:

„... minekutána hiába kergettem volna a szerencsét, mely szüntelen vagy került, vagy üldözött, haza jöttem, s ott hagytam Csurgót, és hogy Poplicolaságomnak, melyről a világot még mind hiába próbáltam meggyőzni, legalább ott jelét hagyjam, még a fizetésemet sem vettem el, tudván a tractusnak tagadhatatlan szegénységét. Ötven mérföldnyi utamnak neki indultam, nem hozván egyebet Somogvból annál a megelégedésemnél, hogy, ha nem gyarapítottam is, legalább jobban elszéledni nem hagvtam azt a felette szükséges oskolát, s a velem az előtt való esztendőbe méltatlanul bánt publicumnak jóval fizettem; ezzel a magános örömmel indultam haza és még — két forinttal.”

Nem túlzott, mikor ötven mérföldnyi útról írt ebben a levelében. Csurgóról Szigetvárra, Pécsen, Baján, Halason, Kecskeméten, Nagykőrösön, Szolnokon és a Nagykunságon át gyalogolt, hátán a maga kis batvujával, Debrecenig. Semmi sem jellemzőbb, mint a gróf Festeticshez intézett levélnek erről az útról beszámoló mondata. Semmi sem jellemzőbb arra a csodálatos szerénységre és a nem kevésbé csodálatos képességre, mely még a legrosszabban is, ha elmúlt, valami hálát kiváltó jót fedez föl:

„Az ég megőrzött, megsegített; még arra is, hogy Baranya és Bács vármegvéket is kitapasztalhassam...”

Kevés az olyan ember, akit könnyebb hálára kötelezni, mint ezt a költőt.

A weimari liliouti udvari élet béklyóiból megszökött Goethe boldogan jegyzi fel Rómában (1787. szeptember 22-i dátummal):

„Mir ist aufgefallen, dass in einer grossen Stadt, in einem weiten Kreis auch der Aermste, der Geringste sich empfindet, und an einem kleinen Orte der Beste, der Reichste sich nicht fühlen, nicht Atem schöpfen kann.”

Csokonainak nem adatott meg, hogy igazi város távlatából tekintsen vissza vándorlásai sivár állomásaira. A kilenc csurgói diák ideiglenes oktatója, Csokonai állja a szavát: „a Keresztyén régulat veszem fel ezen Helyeztetésemben Maximául és a szerént így dolgozom — mint-ha mindég ebbe és itt élnék...”

Nemhogy félelmesen kevéssel, kevésnél is kevesebbel beéri, hanem ószinte hálára indítja az, amit mindenki más keserves száműzetésnek

érezne. Egyetlen panasza, hogy a csurgói szerencse — ideiglenes... „nékem teljes Kifeszülésem nem lehet a kis idő s a Nagy bizonytalan-ság között.” Különben a tennivaló üdvöztető ereje mintha elfeledtetné vele, hogy milyen siralmasan kevés és milyen kicsi az, amire ő kivételes eszét és szívét egész odaadással pazarolja.

Huszonkét éves volt, mikor a debreceni kollégiumból kiközösítet-ték. Évek múltak, és Csokonai életében Csurgó az első — és egyben utolsó — olyan állomás, ahol valami közösségfélének a kebelében helyet és feladatot sikerült kapnia. Ezt, ami mindenki más számára csak istencsapás lett volna, ezt a még külön saját szál gyertyára se telő, nyomorúságos csurgói munkakört is a költő áldássá, új lendületes termékenység forrásává varázsolja. Elég neki az ilyen sovány ürügy is ahhoz, hogy azt halálos komolysággal nagy és felelős munka-alkalomnak, személyének szóló „társadalmi megrendelésnek” tekintse. Csak azért, mert debreceni kiátkozása után, újra egyszer részeseül akármilyen, de mégis valami nyilvános, szervezett, látható és kézzel-fogható közösségben — ahogy oly megragadó erővel ő maga fejezi ki: „az emberszerető Oktató, aki az ő akár élő, akár holt Tanítójától vett kincset s az a miatt való Adósságot, uzsoráiával együtt kívánja a fiatal emberiségnek lefizetni” — s „a bő Jutalomról” ír, melyet neki „a foglalatosságban — lételnek gyönyörűsége” jelent. (Az idézetek Csokonai Csurgóról 1799. június 25-én a „Tekintetes úr, Fő Bíró Uram, Érdemem felett való Pártfogómhoz, Sárközy Istvánhoz” írt leveléből valók.)

Mintha a hálát, mint magatartást, nem objektív tények, hanem a saját szubjektív készsége határozná meg. Abban a beszédében, mellyel csurgói tanítványaitól búcsúzott, a tanítványoktól, akiket különös módon nemcsak „kedves régi tanítványaim”-nak, hanem mint barátokat és bajtársakat, „szenvedő társaim”-nak is szólít, van egy mondat, melyet nemcsak a szenvedély megdöbbenő ereje és nemcsak eredetisége miatt kell kiemelni. Benne van abban közvetve, a heves tagadás alakjában a poeta egész életérzése, spontán személyes etikája, e személyes etika erőt adó legmélyebb titka is: a hála dicsérete, a hála a való képességnek, mint a kvalitások emberségnek a kritériuma. Miután ebben az előre megírt beszédben arról szólt, hogy ha tanítványainak kevesebbet adott, mint amennyit szeretett volna, azt a helyi potentátumokkal való elmaradhatatlan összeütközéseknek, „az előttek ismeretes gáncsoknak és kivált utóbbi méltatlan szívszorítá-tásaimnak tulajdonítsátok” — következik váratlanul az intellektus, figyelmeztetés és egyben valósággal hárciasan kitörő hitvallás:

„Jövendő tapasztalástok mind bővebben, bővebben megtanítt rá benneteket, hogy a háládatlanok, valamint legnagyobb, úgy legpiszkosabb bűnösök is e világon.”

Az ámuló embert — az ámulás kedvenc szava Csokonainak — az ámulót, akiben eleven a hála, ily módon állítja szembe „a legpiszkosabb bűnösökkel”. Amit ő hálának nevez, az nem holmi elvont erkölcsi követelmény, nem is valami önsanyargató elszántság, hanem életérzés, a Mozart zenéjére emlékeztető, szubjektív, kifoghatatlan életörömmel sajátos kivetítődése a környező világra. Ez a hála termékeny és megtermékenyítő, tevékenyen megvalósítandó, átélte, lelkes folytonosság, kapcsolat közte, az örökös és az örökbe hagyó, a jelen „szent emberisége” s a múlt és a jövő között. Csokonai nem hagyta, hogy pusztán szép szó legyen, amit csurgói hivatala elején „a foglalkozásban-lételnek gyönyörűségéről” vallott. Az embernek önkéntelenül a nagy rokon, Goethe sora: „Gibt mir zu tun, das sind reiche Gaben...” jut az eszébe.

A költő azért költő, mert a szó varázsával maga és mások közt közösséget akar teremteni. Ez a Csokonai dicsőségvágyának is a legmélyebb motívuma. S ha a dicsőség a kis fészekre, Csurgóra szorítkozik, hát akkor a kis Csurgó meghódítása lesz a nagy cél. Éppoly fáradhatatlan komolysággal, szeme előtt a legmagasabb eszményekkel igyekszik erre, mintha ennek sikerén múlna a saját és a nagyvilág üdvössége. Mert hamis elképzelés, hogy lehet poéta, aki csak poéta akar lenni. Paradoxon ugyan, de épp a foglalkozásánál fogva különálló, a közösséget másokkal legnehezebben megteremtő szubjektivitás, a poéta az, kinek életét meghatározó honvágya a közösség. Az ő közössége. A poéta a maga hajléktalanságában mindig a hajléktalanok végtelen sorát folytatja a maga módján, és kezd végtelen sort Párizsban éppúgy, mint Debrecenben vagy Csurgón, mindig egy és ugyanaz a közösséget kereső, közösség megteremtésére vágyó, a szektaalapító vágy megszállottja, a vágyé, hogy az ő legbensőbb szavában *a más ember* a maga tulajdon megszólaló lelkére döbbenjen rá.

„A foglalkozásban-lételnek gyönyörűségéhez” hozzátartozott, hogy ha csupán kilenc falusi nebuló személyében is, de volt egy „fiatal emberiség”, melyet rábízta, s ezáltal végre alkalmat adott neki, hogy nábobbi bőkezűséggel, „uzsoráival együtt” fizesse le azt, amit ő, a vidám hála embere „Adósságnak” nevezett.

Tökéletesen esztelen és épp azért, épp oktalanságával imponáns, hogy mint pazarolja az ideiglenes oktató a felgyülemlett adnivalóját, ihletett erejét ebben a csurgói intervallumban. Halálos komolyan véve az ő oktatói tisztjét, tanítványai használatára megírja *A magyar verscsinálásról közönségesen* című munkáját. Ebben a magyar irodalom történetében elsőnek fejt ki és rendszerezi a magyar verselés sajátos törvényeit, a magyar ritmus és rím külön természetét, ő az első, aki a fordítás-irodalom divatja idején azt tanítja, hogy az eredetiség, a nyelv és az egyén eredetisége az igazi költészet értékmérője. Nem azért, mintha professzorok mintájára verscsinálásra akarná megtanítani növendékeit. Amit remél, az csak annyi, hogy képesíti őket a poézis tudatos élvezetére.

„A verscsinálás nem poézis; mert ez a gondolatoknak, a képzelődésnek, a tűznek természetében, és mind ezeknek felöltöztetésében áll...” Azt magyarázza, hogy a szabályok, a legjobb szabályok legpontosabb betartása se teremt poézist. Az értekezés első paragrafusában így összegezi a poézisről való véleményét: „... lehet valaki jó poéta, ha mindjárt verset nem ír is; és ellenben jó verseket írhat valaki, azért nem poéta.”

És aztán ez első paragrafushoz írt gyönyörű „Jegyzés”-ben: „Ugvanis, csudálatos mesterséggel van rakva a méhek lépe, mely bámulást okoz, de sem édes, sem nem távol az. A színméz ellenben, ha hatszegű lyukaknak reguláiba nincs is öntve, mely kívánatos! mit ítéljünk hát a lépes mézről, mely a szép rendet, az édes ízzel együtt ajánlja? ezt a példázatot nem szükséges szabogatni. — A poéta hát csak poéta vers nélkül is; de a kire születésekor Melbemene mosolvgó szemekkel nem tekintett, akármely szép verseket írjon is, a Minerva truccára, de azért nem lesz poéta, hanem csak versjártó.”

Noha csak a pár kis diákjának szólt az értekezés, a lehetséges félreértésektől gondosabban s nagyobb elővigyázattal nem sáncolhatta volna el magát semmiféle legmagasabb fórum elé állítva sem. Épp azért, mert kérdésről volt szó — a kérdésről, mely épp neki a legfontosabb volt — a magyar verscsinálásról, eleve el kellett háritania a veszedelmes tévhitet, az iskolait, mintha a regulák megtanulása és

betartása, azaz „a jó versek” egyben igazán versek, szép versek is lennének. „A poesis lélek, amely elevenít, e nélkül a verscsinálás megholt állat” — így tanította, és arra figyelmeztetett, hogy csak a poesis, az igazi versek azok, amelyek „a füleknek ál lyukain belpódi-ván az agyvelőbe, nyájas fortélyal vehetnék meg az elmének feleg-várát.”

Egy-egy szó néha titkok ragyogó kulcsát villantatja meg. Ilyen ez a bájos szó is, a nyájas fortély. Nem álhatatos ostrommal, nem erőszakkal s nem akarmilyen turfanggal, cselszövésessel, hanem csakis nyájas fortélyal — s a hangsúly éppugy illeti a fortélyt, mint a jelző-jét — akarja Csokonai, a költő magának a publikumot, a maga és a publikum közötti közönséget megteremteni. Nagyon is tudatosan látja, hogy a szó, mely monológ, s az élet, mely nem hat és visszhangtalan marad, hiábavaló. Uldözöttségében, hazatüsztségében, sebzett lelkével szünetlenül kacérkodik a nemetés Rousseau-i gyönyöreinek ábram-d-jával, holott egész lényé expanzivitásával, ha valaki, akkor ő társas életre utalt, társaságra éhes. Az esetleges elvonulás a magányba neki csak akkor volna elviselhető, ha magan érezné a távoli vagy közeli nézők, valamiféle nyilvánosság figyelő tekintetét. Éppugy, mint ahogy paradox volt a társas élethez és a magányhoz való viszonya annak a Jean Jacques Rousseau-nak is, kinek ellentmondásos, modernül meg-hasonlott emberségét Csokonai rajongva szerette, és nagyságát hódol-talattal ismerte el.

Ahhoz, hogy ne érezze a saját költői és emberi, egész társadalmi egzisztenciáját fantomatikusnak, hogy valóságosan valóságosnak tudja helyét és önmagát az adott világban, életszükséglet volt számára a közönség, bármilyen közönség, mely tud róla, mely ha nem is ér fel hozzá, nem is érti vagy rosszul érti, de megkülönbözteti, nezi és számontartja. Ezért végső fokon a csendes, háborítatlan, magányos elvonultságban való élet vágya is nála a nyájas fortélynak egy tajtája; ha lesznek, akik meghallják, hogy miként dicséri a világnak hátat fordító, sóvárgott magányt, akkor — mint színpadon a monológ — a magány látszólagossá és a monológ aktív dialógus részévé, közléssé változik.

Ama csurgói növendékei okulására írt értekezése — *A magyar verscsinálásról közönségesen* — tanúsítja, hogy ez a csélcsep bohém-ként agyonaneddotázott költő nemcsak lelkiismeretes, de alapos és lelkes pedagógus is tudott lenni. A rövid csurgói hónapok teljesít-ményei meggyőzően bizonyítják, hogy az ő számára másról és többről is volt szó, mint csak arról, hogy méltóképpen megszolgálja a falusi tanítóság ideiglenes, egyébként csapásnak is beillő szerencse kedve-zését.

A csurgói évben veszi ugyanis elő és dolgozza ki azt a régebben felvázolt *Cultura vagy Pofók* című vígjátékát, és az ő rendezésében, a zenével, melyet ő komponált az előadáshoz és az ő díszleteivel, az ő betanításában adják elő a diákjai.

A „játszó személyek” számát eleve megszabta a tanítványai szá-ma. Mínd a kiilencnek jutott szerep, sőt egy tizediket még valahon-nan kölcsönözni is kellett. S mint a színdarab kéziratából kitűnik, maga a szerző is kivette részét az előadásból. A zárjeles utasítások között ugyanis olvasható, hogy mikor Szászlaki (a németes gavallér) kívánságára Petronella kisasszonynak német dalt kell előadnia: „ver Petronella valami német nótát, a firhang alatt Professor Csokonay úr” — majd mikor elhangzik a felszólítás, hogy most pedig a kisasz-szony mutasson be valami magyar dalt „Lavotta úrtól”, akkor „Pet-

ronella ver magyar nótát, az az a Professor”, természetesen továbbra is „a firhang alatt.”

A „játszó személyek”, a tanulók éppúgy, mint az érdeemes közönség, a csurgói atyafiak legfőbb mulatságukat bizonyára abban lelték, hogy a fiúk úgy tettek, mintha ők nem is ők volnának, hanem, ahogy a szerepük kívánta, „magyar gavallér”, „öreg úri ember”, továbbá kényeskedő, nyakatekert módon beszélő, magát illegető, „németes gavallér”, aztán „secretarius” meg „inasok”, „béres”, sőt még az öreg úri ember kisaszony leánya, valamint „zsibvásáros zsidó” képében jelentek meg, váltottak szót, még énekeltek is. Hogy a professor miket adott a játszó személyek szájába, az a nézőközönségnek sokkal kevésbé volt érdekes, sőt minden valószínűség szerint, ha csak nem volt szó vaskos tréfákról, a legfontosabb mondanivalók a füle mellett mentek el.

A mi számunkra azonban van abban valami megrendítő, hogy a szegény professor egy ilyen alkalmat is felhasznál, hogy szíve legmélyéről való fájdalmas panasszal álljon a publikum elé. Két tréa között ugyanis mindjárt a darab elején szó esik *A nemzet tsinosodása* hasonlóképp tragikus sorsú, fiatal írójának, Kármán Jozsefnek a nagy és éppen ez évben észrevétlenül hajótörést szenvedett kezdeményezéséről, arról az *Uránia* című folyóiratról, melyben Csokonai is munkatársként szerepelhetett, s melynek megszűntével megint némaságra lett kárhoztatva. Az első felvonás harmadik jelenésében Lehelfi, a magyar gavallér ott találja Petronellát a zongora mellett.

„Lehelfi: Csókolom kezeit. Talám valami baja esett annak a muzsikának?

Petronella: Egyéb nem esett kedves úr, hanem némely hűrjai mégtágultak, mivel már régolta nem volt a kezemben s nem is érkeztem reá. Az a gyönyörű Urania annyira magához vonta minden üres óráimat. Ki kérem az úrtól a 4-ik kötetjét is.

Lehelfi: Sajnálom, hogy vele nem kedveskedhetem a kisaszonynak, mert ez a szép nemnek pallérozására célzó munka is arra jutott, amire minden jó szándékok Magyarországon...”

A darabban eljárják a kanásztáncot, a legvaskosabb commedia dell' arte szellemében beszél a zsibvásáros zsidó, akire farkósbottal ütnek, s aki jajgat, majd ráuszítják a kutyákat, ráncigálják, cibálják, és ilyen szavakat adnak aztán a szájába: „Phü the бүdös, háj fészek, phü the meny el, phü the бүdös szalonnás keresztyén szagu (rápök), dhisznó, nem ember.”

Van tehát a publikumnak látnivalója, és van is min nevetnie, de közben a szerző gondoskodik, legalábbis szeretne gondoskodni arról, hogy a publikum tanuljon is valami emberségeset, mert úgy melleleg elhangzik a figyelmeztetés: „... a zsidót s mást akarkit is nemzetéért gyűlölni grob magyarság; ugyanezt pedig a vallásért cselekedni, intolerans bigottság és ez egyik sem cultura.”

S a sok püfölés, a még több zamatos káromkodás, a tisztelt közönség és maguk a „játszó személyek” parlagi röhögő kedvének búsán tett engedmények érthetőbbek lesznek, ha kellőképpen értékeljük a szavakat, melyeket Csokonai az ő zsibvásáros zsidójának, Ábrahámnak ad a szájába, a zsidó „Conclusio vagy clausula” néven nevezett záróbeszédében:

„No hát hogyh tethszett az úraknakh a játék, nekem ugyan tetszett, csakh azt bánom, ebh a lelki dhiákjai mirt pro-

dukhaltak a zsidókat. Istenücsig az orcám bhüre szintűgy égett, de ha az uraknak jó volt, annyi mind e, magamnak is tetszett. Én ugyan magam is tudtam volna holmi aprólékos chomidiákat produkálni — az oromból phantlikhát húztam volna ki...”

Az a bizonyos „Csokonay professzor úr a firhang alatt” ily módon emlékeztet rá, hogy nemcsak Ábrahámnak, hanem ennek a csurgói közönségnek, az ő adott közönségének a szemében is a vásári bűvész-mutatványok és a színpadi „maskara” valahogy még egymástól külön nem vált, egymással még többé-kevésbé rokon szórakozások. S hogy az illetén hangzó zárószavában a látszólag nevetséges Ábrahám valóban a jelenlevő komoly közönség közvéleményét pellengérez ki, annak bájos bizonyága, hogy Csokonai professzor mindjárt a darab kezdetén szükségesnek tartja, hogy Lehelfit használja fel a színjátszás védelmezésére s egyben — egyéb kritikai visszhang híján — arra is, hogy komplimenteket mondjon, illetve mondasson önmagának és diákjainak. Ez az álombeli példás magyar gavallér ugyanis így társalkodik az ugyancsak példás, álombeli, klavírozó és az *Uránia* folyóiratot faló Petronella magyar kisasszonnyal:

„Petronella: Oh a' bizony nagy kár kedves úr, most is szeretnék Comediában lenni, mert az olyan játékok a szívet jobba, az elmét nemesebbé és a gustust finomabbá teszik, ezt én mind csupa olvasás közben is érzem.

Lehelfi: Éppen Bajomban létemben hallám, hogy az examen alkalmatosságával Csurgón is játszottak Comediát és ha annak egyéb haszna nem volna is, legalább a nevendékeket rászoktatja a közönséges helyen való eleven beszédre, melytől pedig sok függ; hallom, hogy tetszett is minden jelen levő uraknak ... én magam is sajnálom, hogy ott nem lehettem.”

Talán nem felesleges emlékeztetni rá, hogy nemcsak Petronella kisasszonynak, de egész életében magának Csokonai úrnak is aligha lehetett alkalmá csak egyetleneszer is igazi színházi előadást és színpadot látni eleven színészekkel. A katolikus iskolákban még vannak passiójátékok és misztériumok hagyományai, de nincsenek ott se magyar nyelven írt világi színdarabok. Nincs magyar „theatrum”.

A Kármán József és Csokonai közös ideálját, a pallérozott magyar hölgyet megtettesítő Petronella kisasszony nem emlegethet egyetlen magyar színdarabot se, be kell érnie a Schiller *Haramiák*-jával vagy, ahogy ő mondja, Schiller „Tolvajai”-val. De maga Csokonai is egyetlen rövid és végzetes pesti kirándulása idején legjobb esetben csak valami német vándorszíntársulat előadásában gyönyörködhetett. S ez volt, ha ugyan volt, minden. S a magyar társalgási nyelv, a magyar dialógus, az eleven replika művészete, ez a fejlett társasági életet feltételező könnyedség ennek megfelelően hiányzik is az ő darabjában. Eszmecserék, beszélgetés helyett kijelentések hangzanak el kijelentésekkel szemben. Szinte hallhatóan csikorog és nyikorog az, ami könnyed mozgás és fesztelen társalkodás akarna lenni. A jelenetekben, ahol a földesúr pöröl a parasztokkal, vagy ahol a kölcsönös paraszti szitkozódás játszódik le, fennakadás nélkül, természetesen csattognak a szavak. Ezzel ellentétben ott, ahol polgári formákat kellene megjeleníteni, a figurák vallósággal a szemünk láttára keresik és tanulják az egymás között való közlekedés és a közlés, a társasági érintkezés gyakorlatát. Ilyen esetekben az írónak a legelemibb udvariassági fordulatokat szín-

te fülünk hallatára magának kell kigondolnia. A polgári *finom* beszélgetés módjához láthatóan hiányzik az eleven magyar valóság mintája.

Ezt az ellentétet meggyőzően illusztrálja „az öreg úri ember”-nek minősített Tisztes, amikor a szolganéphez beszél, és másrészt mikor ő és kisasszony lánya meg Lehelfi próbálnak társalkodni, és pedig „kíművelt” személyek nyelvén. Az első esetben törölmetszett, valódi és magabiztosan folyamatos a szó. Az öreg úri ember, Tisztes szinte már első hangjával, egész hanghordozásával ráismertetően fejezi ki az embert és anak a viszonynak a karakterét, mely ezeknek az eleven szavaknak az eleven lelke:

„Tisztes: No no, csak többet lássam én meg az olyan dolgot, megrakatom én a bőrötöket, dolog idején, fényes nappal heverni, alunni, éppen bizon; bezzeg nem alusztok, ördög számkázzon meg benneteket, mikor vasárnap a korcsmára kell menni; jók vagytok felvenni a fizetést, de a dolog úgy se kell egyiteknek is, mint a cigánynak a szántás. Te kocsis! meregess vizet a leányoknak a kertben, a Jancsi szolga itasson, a Ferkó pedig és az Istók igazítsák meg a félszer alját, már az ilyet nem kéne én tőlem várni. Pofóknak, a gazdának mondjátok meg, hogy méressen őrleni való tiszta búzát, kiki munka után lásson...”

Nyilván szinte magától jár rá a nyelv a szóra. Ellenben mindig újra figyelmeztetnünk kell saját magunkat, hogy „a finomabb” beszélgetésnél az író semmiképp se akarja a játszó személyeket kipellen-gérezni vagy nevetségessé tenni, hanem épp ellenkezőleg, akarata ellenére, mert nem lehet másképp társalognatni őket, csupa nyakatekert, kényeskedő, nevetségesen túlzó ezeknek a hősöknek a modora, ha egyszer azt kell megmutatniuk, hogy milyen a művelt társalkodás.

„Tisztes: Üljön le édes Lehelfi uram. Adjatok nékem egy széket, igen elfáradtam, — azok az átkozott cselédek, ha csak magam köztök nem forgok, maguk egy szalmaszálat se tesznek keresztül.”

Ez eddig normális beszéd. Ekkor azonban Lehelfi tesz széket — Csokonai utasítása szerint — Tisztes úr alá. Lehelfi ifjú magyar gaval-lér, de Petronella kisasszony Lehelfi előzékenységétől megriad.

„Petronella: Ah kérem, kedvezzen az úr magának — ne fárassza magát, az az én kötelességem.

Lehelfi: A Tekintetes úr megérdemli, hogy én ebben is megmutassam tiszteletemet. A kisasszony is megérdemli, hogy vendég létemre is megkíméljem.”

S mindezt azért, mert Lehelfi egy széket tolt Tisztes úr alá. S ezek képviselik az eszményt, melynek a székkal kapcsolatban maga Tisztes úr nevet is ad, még mindig buzgón hálálkodva az előzékenységért.

„Tisztes: Köszönöm édes Lehelfi uram, köszönöm, az úr egy cultus ember, én az urat szeretem... Már gyakran beszélünk a leánnyal, hogy az úr egy becsületes, egy csinos magyar...”

A magyarnak a csinos jelzőjét nyilván abban a jelentésében kell érteni, amellyel az *Uránia* egykori szerkesztője, az akkor már elpusztult Kármán József használta, mikor *A nemzet csinosodásáról* —

egy esztétikai és ennek révén erkölcsi szenzibilitásában is fejlett, a felvilágosodás szellemétől áthatott, polgáriasodott és városias magyar közönség kialakulásáról szőtt irreális és nagyra törő álmot.

Ez oly fontos, hogy nem lehet eléggé hangsúlyozni: ellentétben a közkeletű elképzeléssel, mely Csokonait valami felelőtlenül csattogó és csapongó énekesmadár-félének tünteti fel, ez a lírikus ebben a *Cultura vagy Pofók* című komédiában —, mely tele van egy elmaradt falusi úri közönség ízlésének tett engedményekkel, s ahol élő individuumok helyett bábjátékszerű genre-figurák botladoznak nehezen dőcögő s nemegyszer az író szándéka ellenére nevetségesen ható párbeszédekkel — a darabban, mely annyira magán viseli nézőközönsége kezdetleges színvonalának bélyegét — a lírikus Csokonai számtalan „nyájas fortélyt” alkalmaz, rendkívüli erőfeszítéseket tesz, hogy e lehúzó színvonalhoz alkalmazkodva, erről a színvonalról a saját legbensőbb álmai régiójába emelkedjék — és emeljen fel. Látszik a közönség és látszik a viaskodás ezzel a közönséggel, annak a lírikusnak a viaskodása, aki nemcsak szórakoztatni, hanem oktatni is akar, és akiben még mindig eleven a reformátor szenvedélye.

Csokonai annak idején véletlenül szemtanúja volt a Vérmezőn, mint kellett embereknek életükkel fizetniük azért, hogy merészelték szépet, végső fokon Kármán Józseffel egy álmot álmodni. Ugyanezen vakmerőség miatt a kivégzett Martinovicsék társai azóta is kazamaták nyirkos homályában pusztultak és senyedtek. Csokonai vállalta a lehetetlenül groteszk sorsot, hogy a vármegyei vivátoktól és lojális pohárköszöntőktől élénkített, halottas magyar temetőnek Csurgónak nevezett pici sarkában, helyettes preceptor minőségben ne csak belül tartson ki az álom mellett, mely a nála is ifjabban elpusztult pesti fiskálisé volt, hanem az álom igazságát és távlatait magában a ketrecszerű csurgói úri nyilvánosság kereteiben — számára ez egyedüli nyilvánosságban — még propagálja is.

A provinciálistus szelleme, így a csurgói úri közönségéé is, önmagára provokálózott, tehát szellemellenes. Idegenkedés és gyanakvás jellemzi mindennel szemben, ami nem fér meg a hagyományos, az ősidők óta megszokott lokális keretekkel.

Provinciális távlatból metély és romlás vagy — mindenesetre — ronbtó veszedelmekkel terhes mindaz, ami új voltával (kérdéssé teszi vagy teheti, hogy az, ami volt és van, valóban az egyetlen lehetséges és az egyedül helyes-e. Provinciális szemszögből ítélve, a váratlan kérdések gonosz kérdések, csak alattomos álcöltözetei a még gonoszabb romboló feleleteknek. A világukkal és önmagukkal elégedett vidéki uraságok mértékével mérve legbiztosabb, sőt egyedül biztos csak az, ha mindennemű újdonságok és újítók kívül maradnak az ő idilljük határain. A túl kíváncsi ember megbízhatatlan, s kívülről könnyen beszüremlenek idegen szokások és nézetek, melyek idővel még a hazainak a távolival való összehasonlítására, a távolival való értékmérésre is ingerelhetnek. Az ilyen összehasonlítások megbolygatják a patriarchális kényelmet, bíráló kedvet támasztanak, önálló, tehát következtetéseikben kiszámíthatatlan, újabb és újabb gondolatokat, kívánságokat, sőt igényeket szülnék.

A provinciális uraság alapvető magatartása épp ezért anti-odüsszeisztikus. A provinciálistus a maga mozdulatlanságának élvezetében, a maga élvezetei féltésében mindig önmagát kultiválná. Ha van valamiféle ezen is túl terjedő világnézete, életbölcössége, az akkor tán egyetlen negatív jelében foglalható össze: a vándor — az legalábbis gyanús. Mindenki, aki vándor. Mert mért nem elég jó neki, ami mindenki másnak, vagyis nekünk mindnyájunknak kedves és jó?

A felvilágosodott Csokonai hevesen szeretett, magába szívott minden olasz, német vagy francia földön termett értéket, amihez csak a mostoha hazában hozzá tudott férni. Azok közül a magyar költők közül való, akik kultúrájukban éppannyira világpolgárok, mint magyarok. Ez a szintézis az egyik nagy titka zsenialitásának.

A *Cultura vagy Pofók* című darabjában — e komédiában, mely minden inkább, mint remekmű — nem kevesebbre vállalkozik, mint meggyőzni az adott nyilvánosságát, a csurgói úri közönséget arról, hogy a vándor nem szükségképpen léhűtő, s hogy a világpolgárt meg kell és könnyen meg lehet különböztetni karikatúrájától, a világ parazitájától. Úgy tesz, mintha hízelegne a közönségének, mikor neveltségessé teszi Szászlakit, de csak azért, hogy ily módon hiteltre találva, „nyájas fortélyal” fedeztesse fel a csurgói közönséggel Lehelfit, az igazi vándort. Ami Szászlakinál csak külső máz, majomkodás, divat, társasági cafrang, öntetszelgő henyesség, az Lehelfinél — úgyis mondhatnám — Csokonainál elszeregett bensőséges tulajdon, saját gazdagságába beleolvasztott világ, saját benső életét fokozó, termékeny személyes gazdagság. Szászlaki és Lehelfi-Csokonai úgy viszonylanak egymáshoz, mint a rossz utáncat az eredetihez, a világpolgárságban tetszelgő az igazi világpolgárhoz. Szászlakinak minden csak külsőség, társasági siker eszköze, olyan társaságban való sikeré, melytől Lehelfi-Csokonai kelleetlenül fordítja el a tekintetét.

„Szászlaki: ... Ki értené itt meg az én diplomáimat, ki tudna itt engemet az én csabtos cipőkömért, szakszóniai strimflieimént méltóképpen tisztelni?”

Tisztes úr kérdésére, hogy „járt-e valaha az úr a nagyvilágba”, Lehelfi-Csokonai a következőképpen felel:

„Lehelfi: Jártam, hogy megismerhessem, megismertem s azolta kerülöm, nem kevésbé veszedelmes az a szívnek, a bölcseségnek. sőt a nemzeti characternek, mint a porban szennyeződő alacsonyosság.”

A nagyvilág, melyről itt szó esik, az arisztokrácia világa és nem az idegen nemzeteké; aki itt felel, az a Jean Jacques Rousseau hűséges tanítványa. S rendkívüli a gond, amellyel egy ilyen alkalmi darabban is a költő ügyel arra, hogy a publikuma jól megértse, mert a félreértés elkerülésére a nagyvilág iránt tett kérdést és feleletet nyomon követi az új kérdés:

„Tisztes: Hát külső országra volt-e ki és meddig?”

Lehelfi: Voltam Bécsig, voltam Lengyelországig, voltam be Erdélyig és erre a Dalmáciai tengerig és így hazám szomszédságát esmerem, csak azt bánom, hogy a Török földén nem voltam.

Firkász (Tisztes secretariusa): Már annyi helyen forgolódni cultura.

Tisztes: Egy tudós és okos Hazafinak nemcsak szép, hanem szükséges is a határos nemzeteket ismerni. Legelső dolog pedig a maga házának esmérése, mert aki a maga házát sem tudja hogy áll, mi gondja annak a más házára?”

Az ál-világpolgárság, a kultúra helyén a kultúráltságban való negédes tetszelgés könnyen diagnosztizálható; Pofók egyetlen mondata, mely szerint „aki oda nem viszen, bizony nem is hoz az onnan” — felfedi a világpolgársággal való szemfényvesztésnek egész és végzetes

ürességét. A finomkodásról kiderül, hogy csak a durvaság ügyetlen takarója, s ez ellen a finomkodás ellen tüntetve, Csokonai megelőzi Petőfiit, különleges élvezettel ad helyet a népiesnek, a népdalnak, és nem lehet nem egyetérteni vele, amikor úgy találja, hogy a kanásztánc is finomabb, mint a finomkodó divatbáb, Szászlaki úr.

Hogy Csokonai a darabban elénekelte a Rákóczi nótát, amelytől „míngyárt pezseg a magyar vér”, az akkor, 1799-ben, kétségtelen kihívásnak számított, s ennek megfelelően botránykozást kellett kiváltania. De még a Rákóczi nóta sem számított volna talán bünténynek, ha a komédia többi szövege beírta volna a mulattatással. A csurgói helyettes tanár maga is szívesen nevetett ugyan nagyokat, de épp azért, mert a ritka pillanatokon kívül, amikor szíve szerint költőként szólhatott, minden mást sokkal kevésbé volt hajlandó egész komolyan venni.

Senki oly kevésbé nem válogathatott, mint ő. S mert nem válogathatott, hát a csurgói uraságokból összeverődött közönséget fantáziálta fórummá, olyan fórummá, melyet meg kell győznie nem kisebb — és e közönség számára tökéletesen aktualitás nélkül való — kérdésben, Csokonai számára oly nagy kérdésben, amilyen a kozmopolitizmus meg a szűkebb és tágabb tulajdon haza szeretetének a viszonya.

Lehelfi-Csokonai végső fokon ebben a kérdésben minden — szervesen a darabból következő — összefüggés híján, szinte önkényesen bocsátkozik a komédia kereteit meghaladó világnézeti fejtegetésekbe. Nem kevesebbet mond, mint azt, hogy az enyém csak akkor és csak attól lesz valóban enyém, ha szeretni tudom. S hogy szeretni tudjam az enyémet, ehhez meg kell ismernem a másét is. A kozmopolitizmus nem ellentéte, hanem előfeltétele a hazafiságnak, mint ahogy a saját haza ismerete, az iránta való benső elkötelezettség nélkül viszont a világpolgárság csak az élődsi sehova se tartozás árca, csak léhűtök üres nagy szava lesz.

Csak aki már-már eleped a közlés vágyától, a közösségben való egyesülés szenvedélyes óhajától, csak akiben úgy felgyülemlett a meddőségtől való magányos iszony és az ige megvalósításának a kívánsága, csak az emberre oly igen éhes lírikusnak, mint Csokonainak lehetett elég inspiráció a csurgói úri közönséggel való kapcsolat: egy alkalmi, igénytelen diákelőadásra szerkesztett komédiában, fittyet hányva a hely, idő és a nézőközönség realitásának, a Tolsztoj-regények kitéréseire emlékeztető, világjavító, apostoli hévvel száll síkra megismerésekért és igazságokért.

Kritika című, mai olvasó számára is izgatón érdekes tanulmányában Kölcsey a következő konklúzióra jut:

„Írók, kik iskolamesteri elhittséggel állanak fel s olvasóikat tudatlan gyermekek gyanánt tekintvén, apróságaitkat szárazon s gyermekes magyarázatokkal mondogatják el, sohasem emelik fel literatúránkat. Csak az fog mind dologhoz értő hazája fiainak, mind az idegen föld embereinek figyelmébe juthatni, ki egy tanult, és ízléssel s ítélőtehetséggel nagy mértékben bíró közönséget képzel maga előtt, s azt teljes mértékben kielégíteni törekszik.”

Kölcseynek ez a ma is érvényes szép igazsága elsősorban azokra sújt le, akik kiskoruként kezelik, alábecsülik, óvnák és megkímélnék az olvasót túlságosan nehezen elviselhető, túlságosan fájdalmas kérdésektől, kétségektől és megismerésektől. S innen a Kölcsey követelménye: az író úgy tegyen, mintha mindenkor szellemileg és lelkiileg magával egyenrangú publikum színe előtt vallana.

Csokonainál azonban a költő fantasztával paradox módon jól megfér egy megvesztegethetetlen, önámításra képtelen realitás-érzék: látja a valóságos közönségét, és egész életében — ebben az iszonyúan nehéz és rövid életében — el-elcsüggedve, de aztán mindig újjult erővel az adott közönséggel való egyesülés délibábját hajszolja, egy *unio mystica*-t; nem tud belenyugodni, hogy a sorsa a lírikus monológ. Százszor is árulást követ el saját magával szemben, remélve, hogy nagy kerülőkkel így százegyedszer eljut a közönséggel való egyenrangú dialógusig.

Talán nincs még egy költő, akinél a mű arculata ugyanannyira tanúskodik a költőről, mint a mindenkori médiumról, arról a publikumról, mellyel Csokonai a maga szava számára kontaktust keresett, kölcsönös megértést, a dialógust megközelítő, kétoldalúan termékeny viszonyt.

JORGOSZ SZEFERISZ VERSEI

SZTRATISZ TENGERÉSZ TRANSVAALBAN

Itt nincsen aszfodelusz, jácint, sem ibolya.
Hogyan beszéljek hát a halottakkal?
Csak e virágok nyelvén tudnak ők,
azért hallgatnak,
utaznak és hallgatnak, túrnek és hallgatnak
„ott, hol az álmok népe lakik, ott, hol az álmok népe lakik”

Ha dalba kezdek, zajt ütök
és hogyha zajt ütök —
arábiai kékes kacsóikat emelintve
vagy libasor rebbenő szárnyaként
az agapantuszok csöndre intenek.

Nehéz és kínos ez: az élőkkel nem boldogulhatok,
először is, mert nem beszélnek, és aztán
mert a holtaktól kell tudakolnom,
merre vegyem utamat.
Másképpen nem lehet: mihelyt elalszom,
az ezüst kötelet elvágják a társak,
s a szelek tömlője ürül.
Töltöm, de ürül, töltöm, de ürül.
Fölébrednek
és úszom, mint aranyhal
villám hasadékán
és szél és özönvíz és emberi testek
és agapantuszok a csillapíthatatlan szomjú földbe
szögezve, mint a sors nyilai,
és rengenek vonagló sugallatoktól,
akárha hajdani szekér tetején,
mely rossz utakon, öreg kövesutakon döcög,
agapantuszok, néger aszfodeluszok:
hogyan fogjam én föl ezt a vallást?
Elsőnek amit teremtett az Isten, az a szeretet,
utána jön a vér
és a vérszomj,
amit a test ivarmagja ingerel,

akár a só.
 Elsőnek amit teremtett az Isten, az hosszú utazás;
 vár az a ház
 kék füsttel,
 öreg kutyával,
 mely visszatértem várja, hogy kimúljon.
 És én a holtak tanácsára szorulok,
 azokat meg az agapantuszok néma csendben tartják,
 mint tengermély és víz a pohárban.
 Drága egy Elpenórom, szegény bolond Elpenórom!
 S a társak Kirké udvarán maradnak.
 Vagy — netán látod is őket?
 „Segítség!” kiáltozzák
 a teljes pszuzulásból.

Transvaal, 1942.

AGGASZTYÁN A FOLYÓPARTON

— — — — —
 Meg kell vizsgálni mégis, hogyan jutunk előbbre;
 Érezni, gondolkodni, mozogni nem elég,
 Sem kockáztatni testünket ódon lőréseken, amikor égő
 olaj és olvadt ólom ömlik a várfalon.
 Meg kell vizsgálni hát: merre tartunk,
 De nem úgy, ahogy szenvedésünk, gyermekeink éhe és a túlsó
 partról társaink örvénylő hívása akarja.
 Sem úgy, ahogy a virrasztó mécses duruzsolja hangulatilag
 A gyógyszeres csillogás a délben mütött kislány ágya fejénél;
 Hanem talán olyanképpen — hogy úgy mondjam — ahogyan
 Az Afrika mélyébe zárt nagy tavakból ered a hosszú folyó,
 Mely valamikor isten volt, majd út, éltető, ítélkező és
 delta lett;
 Mely az ókori bölcsék tanítása szerint sohasem ugyanaz
 És mégis mindig ugyanaz a test és ugyanaz az ágy és
 és ugyanaz a jelkép.
 Ugyanaz az igazodás.
 Nem kérek semmi mást, csak azt, szólhassék egyszerűn:
 adassék meg nekem ez a kegy.
 Hisz annyi zenével terheltük meg a dalt, hogy már-már
 elmerül.
 Művészetünket úgy felékítettük, hogy arca odavan a
 cicomától,
 És ideje, hogy kimondjuk azt a keveset, amit el kell
 hogy mondiunk, hisz maholnap
 vitorlát bont a lelkünk.
 Ha emberi a fájdalom, mi nemcsak szenvedésre születtünk
 embernek,
 Ezért gondolok annyit ezekben a napokban a nagy folyóra,
 A nagy jelentésre, mely füvek és primitívek közt,
 Legelésző és szomjukat csillapító állatok,
 Vető és arató emberek
 És nagy sírok, ám apró kis sírhelyek közt is hömpölyög,

És a maga útján hömpölygő árja alig különbözik az emberi vértől
 És a szemektől, ha messzeségbe merednek az emberek,
 félelem nélkül szívükben,
 S nem rémüldöznek naponta semmiségeken vagy nagy dolgokon,
 Ha úgy néznek a messzeségbe, mint a csavargó, aki meg-
 szokta, hogy útját az égitesetek járá-
 sához szabja,
 Korántsem úgy, ahogy mi a minap, hogy az alvó arab házba
 zárt kertet néztük,
 A mohamedán házikók mögötti kiskertet, mely folyton
 változtatta alakját, növekedve és zsugorodva,
 Tekintetünk szerint változtattuk mi is vágyunk és lelünk
 alakját,
 A dél szúrós hegyén, mi — türelmes téisztája a világnak,
 mely úz és dagaszt bennünket,
 Kik fennakadtunk szőtt hálóján egy életnek, mely igaz
 volt, és porrá lett, és homokba
 szóródott,
 Nem hagyva mást maga után, csak egy karcsú pálma véges-
 telen bölongását, amibe belekábultunk.

1942, Kairó.

ENGOMI

Tágas és sík a völgy; messziről
 idelátszik a dolgozó kezek mozgása.
 Gyapjas kis felhők közt az égen itt-ott
 rózsálló aranyszín kúrt a naplemente.
 Gyér füvet, túskebokrokat ingat a pára, eső
 után könnyedén. Bizonyára esett valahol,
 a hegyek alja ködlik a szemhatáron.

És ballagok a dolgozók felé,
 a barázdában kapálgató férfiak s nők felé.
 Hajdan itt város volt: falai, utcái, házai
 mint kukklopsz megkövült izmai merednek,
 anatómiája a kimerült erőnek
 a régész, az érzéstelenítő vagy a sebész szemében.
 Kísértő múlt, selyem, ajkak és pompázat elmerültek,
 s a fájdalom lebbenő fátylai
 a szenttelen tar temetőt kitakarják.

Tekintetem a kapálókra emelem, és amint
 görnyedve döngetik ezt a néma csendet,
 nehéz és gyors ütemben, akárha a sors
 szekere dübörögne e romok fölött.

Lépdelek s egyszer csak nem lépek többé:
 fölnéztem — s a madarak megkövültek,
 fölnéztem — s az ég megváltozott,

fölnéztem — s a kapálók mozgása elakadt
s kiragyogott közülök egy arc:
fekete haja hátrabontva, szemöldöke
rebbenő fecskeszárny, ajka fölött
feszülő ív a cimpa, és a kapáló mozdulatból
mezei Szűzanya bontja bimbózó kebleit,
mozdulatlan játék.

És körbe járatom tekintetem:
lányok dagasztanak, s érintetlen a tészta,
asszonyok fonnak, s az orsó nem pereg,
nyáját itatnak, s a bóbiskoló zöld víz
fölött a nyelvek megfüggenek,
és veszteg bottal áll a pásztor.
Szemem az emelkedő testre vetem megint;
a sokaság, mint hangya nyüzsög körülötte,
döfködik dárdával, de sebet nem ütnek rajta.
Akár a hold, a hasa tündököl.
s én arra gondoltam, az ég az a méh,
mely szülte és magába fogadja anyát és gyermekét.
Márvány lába veszteg,
majd eltűnik: egy Mennybemenetel.

A világ

visszaváltozik azzá, ami volt,
mostanivá és földivé.

És gyantailat

tengri be ismét a hajdani emlékezések
lomb és medves ajkak közé szorult hajlatait
s egy pillanat és kikapadt minden az egész völgyben,
e sziklás csüggedésben kimerült erőben,
e sivár, tüskés, gyérfüvű tájon,
hol kígyó surran a homokban,
hol évekbe kerül a halálnak, míg ideér.

KARCOLATOK EGY NYÁRHOZ

— kiadatlan szemelvény —

Edgar Poe emlékének

Évek, mint szárnyak. Min mereng a mozdulatlan holló?
Min merengenek fák gyökerénél a holtak?
A kezek színe olyan volt, mint a hulló alma
És a nyomában támadt öblös mély hang.
Alkik utaznak, vitorlát és csillagokat rögzítenek,
Hallgatják a szelet, hosszabban, mint a szél a kürtcsigába zárt
Másik tengert közvetlen közelükben, semmi más
Nem hallanak ők, ciprusok árnyékában elveszett arcot,
Érmét nem keresnek; nem tanakodnak magukban,
Ha hollót látnak száraz ágon: vajon min mereng?
Megtült mozdulatlanul óráimon, kissé fennebb,
Egy szobor lelke, melynek nincs szeme.

Mi gyült halomba ebben a madárban!
 Elfeledett emberek milliói, elzilált arcvonások,
 Szétfejtett ölelések, tétova nevetések,
 Félbeszakadt munkák, csendes állomások.
 Szitáló aranyeső nyomasztó álma.
 Mozdulatlan marad. Figyeli óráimat. Min mereng?
 Mennyi a benne lakozó láthatatlanokban a seb,
 Az indulat függőben az Utolsó Ítéletig,
 Alázott vágyak, földdel elvegyülők,
 Megölt kisgyermek, hajnalra kimerült asszonyok.
 Ki tudja, mint nyomasztja azon a száraz ágon
 Gyökérzetét a sárga fának s mint nehezedik más emberek
 Vállára, föld alá merült idegen arculatokra,
 Kik egy cseppnyi vizet sem vehetnek többé magukhoz.
 Ki tudja, hova nehezedik?
 Kezednek, mint vízben vagy tengeri türegekben
 Minden kéznek, gondtalanul könnyű volt a súlya,
 Tengert szigetekig, szemhatárig oly mozdulattal elsímtó,
 Mint amilyenel egy sötét gondolatot hessent el az ember.
 Súlyos a síkság eső után. Min mereng
 A szürke égre meredő fekete láng,
 Az ember és emlékezete,
 A seb meg a sebet okozott kéz közt markolt fekete kard?
 A síkság elborult, nyeli az esőt, a szél elült.
 Lélegzetem ki-kihagy — ki teszi vissza a helyére?
 Emlékezés közepette — örvény — egy rémült mellkas
 Az árnyak közt, melyek vívódnak, hogy férfivá, nővé testesüljenek,
 Az álom és halál közt pangó élet.
 Kezednek mindig volt egy mozdulata a tenger álma felé,
 Az aranypók révületét becéző,
 Égitesteket nap felé ragadó mozdulata,
 Lehunyt szemhéjak, csukott szárnyak...

Koritsa, 1937 telén.

Dudás Kálmán fordításai

A DIALEKTIKA PROBLÉMÁI

Mihailo Marković

1.

Napjainkban világszerte nálunk is nagy zűrzavar uralkodik a dialektika fogalma körül. A marxistáknak a dialektikáról és a dialektikus módszerről szóló műveit leginkább azon egyszerű oknál fogva nem találhatjuk kielégítőnek, mert nem viselik magukon az alkotómunka legelemibb jegyeit. Zömével alig nyújtanak többet a közkeletű tételeknél és a tudománytörténetből vett szemléltető példáknál. Az idevágó jobb művekben némi haladást észlelhetünk, ez azonban nagyjából a jelenkori tudományból vett új példák felsorakoztatására korlátozódik, legiobb esetben pedig újabb rendszerezés kísérletére bukkanunk bennük: a dialektika eddigi elveit (törvényeit) néhány újabbra bontják, vagy a marxista filozófia némely tételét, amelyeknek mindeddig nem volt ilyen státusuk, dialektikus törvénné nyilvánítják. Mindez bizonyos ötletszerűség benyomását kelti, de mégsem ez az egyetlen és legfőbb oka annak, hogy nemcsak a szaktudósok és a szabadelvű polgári teoretikusok fogadják nagy szépséggel e műveket, hanem mindazok a marxista filozófusok is, akik arra törekednek, hogy a marxista bölcsélet módszerénél és humanista tartalmánál fogva is korszerű színvonalon álljon.

A dialektikáról szóló szövegek legnagyobb részének először is az a fő fogvatékossága, hogy a szerzők nem szentelnek kellő figyelmet a közkeletű kategóriák elemzésének és meghatározásának, például: a fejlődésnek, haladásnak, ellentétnek, minőségnek, mennyiségnek, szükségszerűségnek, törvényszerűségnek stb. Zavarosak, bizonytalanok, több értelműek ezek a fogalmak, nincsenek eléggé megkülönböztetve egymástól: a meghatározásukra tett kísérletek logikailag többnyire ingatagok: igen gyakran körben forgó bizonyításba vagy pedig *obscurum per obscurius*ba fulladnak. Tekintve, hogy a logikai elemzés módszerei igen nagy haladást értek meg, az efféle fogvatékoságok ma azonosak a diszkvalifikációval.

A másik nagy fogvatékosság az a kritikátlan, dogmatikus felfogás, mely szerint a dialektikus elvek az embertől és az emberi gyakorlatól független valóság abszolút törvényei. Azokat a tételeket, amelyek e törvényeket kifejezik, általában áthághatatlanak, egyetemesnek, abszolút igaznak, bebizonyítottak tekintik. Paradoxon, hogy a dia-

lektika, amely az egész világot folyamatok, nem pedig kész dolgok összességének tekintti, saját magát ily módon kész dolognak nyilvánította.

Végül pedig a harmadik nagy fogyatékoság a dialektika alkalmazásának és megalapozásának végsőkéig korlátozott módja. A tényanyag alapján ítélve, amelyre építik, az a benyomásunk támad, hogy a dialektika mindenekelőtt a természettudományok módszere. A társadalmat illetően nagyjából csak az ideológiai és a politikai propagandával hozzák kapcsolatba. A dialektikának a *Tőkében* tett explicitebb megfogalmazási kísérletétől eltekintve alig történt némi igyekezet, hogy a dialektika a korszerű szociológia, antropológia, lélektan, gazdaságtan és jogtudomány, művészetelmélet, esztétika és etika tartalmi és metodológiai eredményeivel gazdagodjon és konkretizálódjon. De nemcsak erről van szó. Ha a dialektika általános filozófiai módszer, akkor nem foghatjuk fel kizárólag az ismeretszerzés módszerének, egy általános világkép (vagy világnézet) kialakítása módszerének. Egyben a humanista problematika vizsgálata és megoldása módszerének kellene tekintenünk, végtére pedig azt a metódust kellene látnunk benne, amelynek segítségével meghatározzuk az ember tevékenységének adekvát céljait és eszközeit.

Marx a dialektikát az imént elmondottak értelmében használja. Sok követőjének azonban sikerült mindezt elfelejtenie. Ezért rászólgáltak arra, hogy a történelem is elfeledje őket. Egyetlen enyhítő körülmény szolgálhat mentességükre: olyan feltételek között, amikor a dialektika az ideológia hiszekegyévé vált, s amikor e hiszekegy megfogalmazása és tolmácsolása a legfőbb politikai tekintélyek hatáskörébe tartozott, a filozófusokra pedig csupán az a feladat hárult, hogy „feldolgozzák” és megfelelő példákkal szemléltessék, a dialektikának nem is juthatott jobb sors osztályrészül.

2.

Másfelől viszont meghökkentően csekély a dialektika problémái iránti érdeklődés a dogmatizmussal ellenszegülő marxisták jó részénél. Vajon ismét olyasféle ellenszegülésről van szó, radikális tagadásról, amilyennel oly gyakran találkozunk az elméletek történetében? Mintha az egyik véglettől szabadulván teljes megnyugvást és gyógyulást csupán a másik végletbe esve lelhetnénk. Talán az ellenszegülés nem csupán a „dialektika” címén futó elmetermékek ellen, hanem maguknak a klasszikusoknak a dialektikáról szóló megfogalmazásai ellen is irányul, abban a meggyőződésben, hogy az is igen hézagosan és sematikusán fejezi ki az ő igazi gondolkodásmódjuk és gyakorlatuk bonyolultságát? Talán felmerül a kétely, hogy egyáltalán nem is fontos expliciten megfogalmazni saját filozófiai módszereink elveit, hogy aztán tudatosan és tervszerűen alkalmazzuk a kutatásban? Vagy talán tehetetlenségről van szó, hogy alkotóan és viszonylag eredetien, korszerű színvonalon nyerjenek megoldást a metodológia kérdései, amelyeket egyetlen filozófia sem kerülhet meg, ha megalapozott kíván lenni?

Ezúttal nem válaszolhatunk e kérdések mindegyikére. De, mint egyébként is, ha helyesen tesszük fel a kérdést, mindegyik magában hordja az igazság egy részét. Másfelől pedig bennük foglaltatnak annak az álláspontjai, aki felteszi őket.

3.

Minden filozófiának megvan a saját módszere, illetve minden filozófust bizonyos elvek vezérelnék a problémák megoldásában, akár tudatában van ennek, akár nem. Időnként már-már az a benyomásunk, hogy manapság a marxisták között sem általánosan elfogadott ez a nézet. Elhangzanak például olyan felfogások is, hogy a filozófia csupán annak a víziója, ami lehetne, vagy aminek lennie kellene, a filozófus pedig teljesen szabad ennek a lehetőségnek és „kellés”-nek meghatározásában, nem köti a jelenlegi helyzet és nem köti semmiféle objektív szükségszerűség. Az ilyen abszolút szabadság voltaképpen illúzió. A filozófia, amelynek az ember — egy tér és idő embere — valamiféle értelmet és jelentőséget tulajdoníthat, éppen azért jut ennek birtokába, hogy rámutat azokra az optimális *lehetőségekre*, amelyek a meghatározott, szükségszerű módon itt és most *jelen* levőből következnek. Meghatározott módszerre van szükség, hogy az utóbbi alapján az előbbihez érjen az ember, vagyis az utóbbit meghatározott módon tolmácsolja. A filozófusok közötti különbség — ha tehetségesek, jelentősek — nem abból áll, hogy közülük némelyeknek van, másoknak pedig nincs meghatározott módszerük, hanem abból, hogy némelyek tudatában vannak módszerüknek és kritikus elemzés alá vetik azt, mások viszont nem élnek vele tudatosan. (Vagy ha úgy akarjuk: módszerük elidegenült tőlük.) A *módszerről való megfogalmazott tudat* (metodológia) és a *többé-kevésbé spontánul, nem tudatosan alkalmazott módszer* között tehát bizonyos distancia van. Aligha vitatható, hogy kritikai felkészültségünk, gondolkodási gyakorlatunk ellenőrzésének hatékonysága, öntudatunk, tehát szabadságunk is annál nagyobb, minél kisebb ez a distancia, noha teljes mértékben eltüntetni mégsem lehet.

4.

Amikor a dialektikáról beszélünk, nemcsak ezt a két struktúrát, a metodológiáét és a módszerét kell tekintetbe vennünk, noha ezeket a későbbiekben kifejtett okokból figyelmünk középpontjába kell helyoznünk.

A metodológia előfeltételezi a módszert, amelynek kifejezése explicit, a módszer viszont előfeltételezi az elméletet — ontológiáit, axiológiáit, gnoszeológiáit. Az az elv például, mely szerint minden jelenséget dinamikusan és történelmiem kell megközelíteni, előfeltételezi azt a meggyőződést, hogy a világ lényegében folyamatok komplexumából áll, hogy minden objektum, tehát a tudás és az emberi értékek is fejlődnek az időben, és a természet és társadalom fejlődésének különböző fokán különböző formát öltenek, illetve kifejezést nyernek. Csak ezeknek az elméleti előfeltételeknek fényében válik megalapozottá és ésszerűvé az a módszerbeli követelményünk, hogy mindannviszont, amikor statikus, zárt rendszereket és modelleket évfittünk, s ezzel a körülöttünk levő szakadatlan folyamatokat a lerögzített tartalmak és a terjedelmek élesen megvont határába merevítjük, tudatában kell lennünk annak a leegyszerűsítésnek, amelyet elkövetünk. Hasonlóképpen állunk a konkrétság módszerbeli elvével, melynek alapján az absztrakciók használata közben mindig észben kell tartanunk azokat a sajátos eseteket, amelyekből az elvonatkoztatások létrejöttek, a konkrét körülményeket, amelyekben alkalmazhatjuk őket, azokat a gyakorlati következményeket, amelyek alkalmazásuk tekintetében

fontosak. Ennek az elvnek a termékeny volta a megfelelő elméleti meggyőződések igazságától függ: az *ontológiához* tartozóktól (az általános a valóságban nem létezik magánvalóan, hanem csak az egyedi strukturális mozzanataként, mégpedig nem az elkülönített, lerögzített egyedi dolgok, hanem egy teljes szituáció fényében), a *gnoszeológiához* tartozóktól (a fogalom csak invariábilis formája az igen bonyolult és variábilis, aktuális és lehetséges tapasztalatnak), az *axiológiához* tartozóktól (az általános érték azon egyedi érzéki jelenségek meglétének objektív lehetősége, amelyek egyedi emberek meghatározott szükségleteit térben és időben kielégítik).

5.

Továbbá a filozófiai módszer és elmélet meghatározott gyakorlatot feltételez és viszont. Lao-ci *wu wei* elve — a nem-tevékenykedés, a bármiféle sietségől való tartózkodás elve — a csendes, szenvedélytelen cselekvésnek felel meg, amely már eleve lemond a világ lényeges megváltoztatásáról, lemond a meggyőzésről, a szavakkal folytatott harcról is, mert „Aki tud, az nem beszél, aki beszél, az nem tud”, és „A jó ember nem ví szócsatát, aki pedig szócsatát ví, nem jó ember”.

A görögöknek a mozdulatlanságról mint a világ alapformájáról vallott tézise azon filozófusok és politikusok gyakorlatának felelt meg, akik nem foglalkoztak termeléssel, s nem is tekintették azt szabad emberhez méltónak.

A jelenkori pozitívizmus filozófiája a logikai elemzésre való korlátozással olyan filozófusokat feltételez, akik elfogadták a legszigorúbb munkamegosztást a társadalomban, s akik a saját szükre szabott, speciális, tisztán elméleti tevékenységük mellett társadalmilag rendszerint nem kötelezik el magukat, tekintet nélkül személyes, nem filozofikus rokonszenvéükre és affinitásukra. Gyakorlatuk egészében analitikus és szigorúan intellektuális, a részre irányul, az életnek egy korlátozott szférájára, amelyet minél alaposabban részeire kell bontani és fel kell fogni.

A dialektikus elmélet és módszer olyan elkötelezettséget feltételez, amely a teljességre, a sokoldalúságra tör, s melyben a filozófiai, tudományos, politikai, erkölcsi, művészeti, szaktevékenység (tendenciájában) áthatja vagy legalábbis nem zárja ki egymást; amelyben nincs szakadék a magánélet és a közéleti tevékenység, a gondolat, a szó és a cselekedet, a cél és az eszköz, a jelen akciójának tervezete és a jövő ideálja között. Olyan gyakorlat ez, amely mindenben igyekszik túlhaladni az ellentétes szélsőségeket, mert a létezés egyoldalú, nem teljes, korlátozott módjának tekinti őket (*homo faber, homo politicus, homo economicus, homo consumens* stb.). Továbbá olyan gyakorlat ez, amely tekintetbe veszi az objektív lehetőségeket minden változásukkal egyetemben, ugyanakkor azonban szabad is, olyképpen, hogy nem veti magát alá az ösztönös mozgásnak, hanem a várható legkedvezőbb objektív lehetőség választásán alapul.

6.

Amikor a gyakorlatról beszélünk, nemcsak a szubjektumra, a cselekvő emberre gondolunk, hanem az objektumra is, a környezetre, melyben a cselekvés folyik, és amelyet az emberi tevékenység megváltoztat. Tehát ahhoz, hogy a dialektikus gyakorlat lehetséges legyen,

már előzőleg léteznie kell egy anyagi szubsztrátumnak, amely olyan szerkezetű, hogy teret enged az emberi beavatkozás különféle lehetséges módjainak. Olyan világban, amely túlságosan merev vagy túlságosan formálható, túlságosan gyors vagy túlságosan lassú, túlságosan determinált vagy túlságosan kaotikus volna, az ember létre sem jöhetett és fenn sem maradhatott volna, nemhogy még kiteljesülten és viszonylag szabadon élhetne. Világunkat sikerrel változtatjuk meg, s ez kétségtelenül azt jelenti, hogy fizikai, fiziológiai, pszichológiai felépítésünkkel jól idomultunk hozzá. Ennek a világnak, valamint testi és lelki lényünknek, amely e világ része, vannak bizonyos általános szerkezeti tulajdonságai, amelyek a róluk való tudatunktól függetlenül léteznek, és amelyekről nem szabad megfeledkeznünk, ha a dialektikáról mint módszerről, elméletről vagy gyakorlatról beszélünk. Ez a világ, amennyire emberi távlatunkból felfogható, egy egész, noha viszonylagosan önálló szisztémák sokaságát öleli fel, amelyek messzehatóan és többszörösen feltételezik egymást; változó ez a világ, mégpedig olyképpen, hogy egy szisztéma állapota egy meghatározott időben szükségszerűen meghatározza ezen állapot bármely más időben való bizonyos lehetőségeinek összességét¹; minden szisztéma az ellentétes erők dinamikus egyensúlya stb. Amikor a világról gondolkodunk vagy beszélünk, azt, ami *magánvalóan* adott, átváltoztatjuk *értünk való* dologgá, szubjektívvá tesszük, korlátozott tapasztalatunk, tudásunk, fogami apparátusunk, nyelvünk távlatából fogjuk fel. Mindazonáltal a szubjektívvá tevés részleges, és (gyakorlatunk mindennapos nagy sikerei alapján) bizonyosak lehetünk afelől, hogy a világról alkotott képünk sok mindenben pontos megfelelője a világnak (noha nem tudjuk *előre*, mi az a „sok minden”).

7.

A dialektikáról szólván észben kell tehát tartanunk ezt a szerkezeti felépítést: explicite megfogalmazott metodológia, implicit módszer, a világról való elmélet, a gyakorlat, a világ maga. Mindezeket a szinteket, mindezeket a szerkezeteket dialektikaként tarthatjuk számon, mégpedig: dialektikus metodológia, dialektikus elmélet és módszer, dialektikus gyakorlat, végül pedig maguknak a dolgoknak a dialektikája² formájában. A dialektika terminusának ilyen széles körű használatára az szolgált okot, hogy ezek a szerkezetek mind más-más jellegzetességen alapulnak, viszont bizonyos jellegzetességek közősek mindegyikük számára. Mégis, a filozófus számára, tekintettel tevékenységének sajátos céljára, mindezek a szintek nem egyaránt jelentősek. A filozófus dolga mindenekelőtt egy egységes elméleti tudatot megalkotni a világról, a társadalomról, az emberről; megformálni a megismerésnek és e világ megváltoztatásának a módszerét, és kritikusan szemügyre venni s felmérni magát az elméletet és a módszert. Tehát *a filozófia keretében* a dialektika (1) elméletet és módszert, valamint (2) metodológiát³ jelent.

¹ Az összesség állhat csupán egy tagból is: s ez itt a merev determinizmus esete, vagy üres is lehet: ez pedig ebben a szövegösszefüggésben a szisztémának mint egésznek a szétbomlasztása.

² A filozófiai irodalomban helyenként még egy értelemben szó esik a dialektikáról: azok a filozófusok (köztük némely marxisták is), akik a filozófiát a logikára korlátozzák, igyekeznek a dialektikát csupán sajátos logikaként kezelni. A dialektikának ez a felfogása szűkebb annál, mely szerint a dialektika *általános* filozófiai módszer, s felöleli az összes filozófiai (ontológiai, axiológiai, etikai, esztétikai, gnoszeológiai) problémák elvét.

³ A metodológia szinte nyilvánvalóan meta-szint az elmélet és módszer szintjéhez viszonyítva.

Természetesen, ha éppen akarjuk, a filozófia fogalmát olyannyira kitérítjük, hogy ne csak az elméleti tevékenységet, hanem általában minden gyakorlatot felöljen. Akkor a marxista *filozófus* az az ember volna, aki dialektikusan él: dialektikusan végzi munkáját a vállalatában, dialektikusan közeledik a feleségehez és nevei a gyerekeit, dialektikusan tölti évi szabadságát stb. Miként láttuk, ebben nem volna helytelen dialektikusnak mondani minden olyan közeledést e tevékenységhez, amely számol a teljességgel, rugalmas, kerüli az egyoldalúságot, tehát lényegében (viszonylagosan) szabad elkötelezettség, számot vet az objektív lehetőségekkel, a körülmények változásával stb. Azok, akik a filozófia megszüntetéséről és gyakorlati valóra váltásáról szólnak, egyebek mellett bizonyára ilyesmire is gondolnak. És mégis, az a tény, hogy a dialektika terminusának ilyen tág értelemben való használata szokatlanul, sőt groteszkul hat, világosan mutatja, hogy ténylegesen csupán a gyakorlat jobb *elvének* (illetve lényegének), nem pedig minden megnyilatkozási formájának megjelölésére használjuk. Mindahányszor, amikor a filozófus mondani kíván valamit az emberi gyakorlat dialektikájáról, valamely tényegről szól, tehát egy elméletet rejt ki és egy módszert nyújt vagy mutat be expliciten.

Ugyanez vonatkozik a dolgok „dialektikájára” is. Ha éppen úgy akarjuk, mondhatjuk dialektikusnak az atomokat is (az ember lététől és tudatától függetlenül), mert nyomós okunk van úgy vélekedni, hogy vannak bizonyos szerkezeti hasonlóságok az atom lete és a társadalmi lét között: azok is minőségileg változnak, azok is olyan szisztemat képeznek, amelyek ideiglenes egyensúlya a legkülönlebb ellentétes erők feszültségéből származik stb. Mindazonáltal, mihelyt megkíséreljük, hogy *mondjunk* valamit az atomok szerkezetéről, azon nyomban egy ugrást tettünk meg a *magánvaló* dolgok dialektikájáról az *értünk való* dolgokról szóló dialektikus *elmélethez*. Tehát az, amit a filozófiában általában „objektív dialektikának”⁴ vagy „a dolgok dialektikájának” mondanak, nem más, mint a dialektikus ontológia, tenát a lét *elmélete*.

8.

A dialektika mint általános filozófiai elmélet és módszer a következő jegyeinél fogva különbözik minden más szaktudományos elmélettől és módszertől:

(1) Princióiumai minden tudományos (és nemcsak tudományos) kutatásnak elméleti előfeltételei. Ezeknek az elveknek az alkalmazási területe a valóság és az emberi gyakorlat egésze. A szaktudományos tételek és elvek csak a kutatás egy korlátozott területén lehetnek alkalmazható előfeltételek. Az interjú és az ankét módszerét nem alkalmazhatjuk a fizikai jelenségek esetében, a kísérletezés módszere többé-kevésbé nem alkalmazható a társadalmi jelenségekre stb.

(2) A szaktudományos metodológiai és elméleti tételek tapasztalati úton hitelesíthetők és cáfolhatók, de lehetnek elméletileg megalapozottak is. Az empirikus hitelesítés és cáfolat lehetséges, mert az alkal-

⁴ Tulajdonképpen meg kellene különböztetni az „objektív dialektika” és „a dolgok dialektikája” fogalmakat. Az előbbi felöleli azt is, amit a gyakorlat dialektikájának mondtunk, hiszen ez valamiképpen ugyancsak objektíven, anyagian adott. Viszont erről sok marxista megfélekedzik. Általában az „objektív” és „szubjektív” dialektika nem a legalkalmasabbak, mert túlságosan kiemelik a szubjektum és az objektum ellentétét. Tulajdonképpen a gondolkodás is bizonyos értelemben objektív, a gyakorlat viszont bizonyos módon szubjektív.

mazási terület viszonylag világosan meg van szabva, a terminusok pedig, amelyekkel ezeket a princípiumokat megfogalmazták, rendszerint olyan pontosak, hogy el lehet dönteni, vajon a tapasztalat igazolja vagy kizárja őket. Másfelől le lehet vezetni őket még általánosabb filozófiai elvekből; ilyen értelemben beszélhetünk bizonyított voltukról.

Ez viszont nem érvényes a dialektikus elvekre, mert náluk általánosabb és alapvetőbb fontosságú, amelyből ezeket az elveket levonhatnánk, nem létezik. A tapasztalat igazolja őket, de nem zárja ki perdöntő módon az ellenkezőket, a nem-dialektikus elveket sem, éppen azért, mert ezek is meg azok is túlságosan általános értelműek, úgy-hogy nehéz eldönteni, miféle tények jelenthetnék végleges cáfolatukat. A dialektikus elveket mindenekelőtt az a tény igazolja, hogy azok a gondolkodás és élettevékenység bizonyos igen termékeny és sikeres szokásainak megfogalmazásai, s következésképpen az a tény, hogy a továbbiak során is sikeresen vezérlik kutatásainkat és lehetővé teszik a teljes, konkrét igazság megállapítását ott, ahol más filozófiai módszerek a legjobb esetben csupán elvont, részlegesen igaz eredményekhez vezetnek.

9.

A TERMÉSZET DIALEKTIKÁJA
ÉS A DIALEKTIKA TERMÉSZETE

A marxista filozófusok vitáiban az utóbbi időben ismét felmerült az a probléma, amelyet még Lukács György vetett fel a *Történelem és osztálytudat*⁵ című korai művében: vajon beszélhetünk-e a természet dialektikájáról. Általában az a felfogás terjedt el, hogy Lukács tagadó választ adott, s e tagadó válasszal több marxista — nálunk és világszerte — egyetért.

Lukács álláspontja voltaképpen nem egészen világos és nincs egységesen végigvezetve a könyvben közölt esszéekben. Tulajdonképpen két különböző álláspontra bukkanunk írásaiban. Az egyik szerint a konkrét marxista dialektika csakis a társadalom megismerésének módszere lehet, következésképpen Engels tévedett, amikor Hegel rossz példáját követve a dialektikus módszert a természet megismerésére is kiterjesztette.

A másik álláspont rugalmasabb: a dialektikának különféle típusai vannak, amelyeket konkrétan ki kell fejteni. Ez alkalommal módszer tekintetében okvetlenül meg kell különböztetni a természet mozgásának dialektikáját a történelmi dialektikától.

Az előbbi álláspont került túlsúlyba a könyvben, és szemmel láthatóan közelebb áll Lukácshoz. Azt vallja, hogy Marx módszerében „végre meglettük a társadalom és a történelem megismerésének igazi módszerét”. (7. old.) „A dialektika Marxnál magának a történelmi folyamathoz lényege lett.” (206. old.)

„A nagy lépés, amelyet a marxizmus mint a proletariátus tudományos állásfoglalása Hegelhez viszonyítva megtett, abból áll, hogy a reflexiók meghatározásokat nem a valóság megismerésének örök fokozataiként fogta fel általában, hanem a polgári társadalom szükségszerű egzisztenciális és gondolkodási formáiként, a lét és a gondolkodás eldologiasulásaként. Ezzel felfedte a dialektikát magában a történelemben” (194. old.)

⁵ Georg Lukács: „Geschichte und Klassen bewusst sein, Der Malik Verlag, Berlin, 1923.

Lukács több helyen állást foglal azon filozófiai tradíció ellen, amely a dialektikát kiterjeszti az egész létezésre. Mindazt, amit Hérakleitosz és az eleaiak a mozgásról és a keletkezésről mondanak, mégsem tekint-
hetjük igazi értelemben vett folyamatnak. Zenon nyíla mégiscsak nyíl marad, tehát dolog. Hérakleitosz folyója folyó marad. „Az örök változás nem keletkezik, hanem van, azaz nem hoz semmi minőségi újat. Csupán az egyes dolgok megkövesedett létezéséhez viszonyítva keletkezés ez. Mint az egészről szóló tan az örökös keletkezés mégis csupán az örök létezés tanaként mutatkozik meg, s az elfolyó folyam után egy változatlan lényeg marad, még ha az egyes dolgok szakadatlan változásában nyilatkozik is az meg.” (197. old.) Ebben látja Lukács az antik dialektika korlátozottságának lényegét, ebben nyilatkozik meg az egész antik társadalom korlátozottsága. Hegel és Lassale túlértékelték Hérakleitosz modernségét. Nekik sem sikerült túllépniök ezeken a korlátokon, s ez filozófiájuk szemlélődő-spekulatív jellegéből látszik.

Csak Marx fogta föl a tárgyak tárgyi alakját is folyamatnak.

Lukács álláspontjának megítélése szempontjából különösen fontos a 17. oldalon található észrevétel, amely szerint az a körülmény, hogy Marx „a módszert a történelmi-társadalmi valóságra korlátozta, igen jelentős. Az Engels kifejtette dialektikával kapcsolatos félreértések abból erednek, hogy Engels — Hegel téves példája nyomán — kiterjeszti a dialektikus módszert a természet megismerésére is. Itt azonban a dialektika döntő meghatározói: a szubjektum és az objektum kölcsönhatása, az elmélet és a gyakorlat egysége, a kategóriák szubsztrátumának történelmi megváltoztatása, amely a gondolkodásban való megváltoztatásuknak az alapja —, a természet megismerésében nem léteznek.”

Lukács másutt is igen éles különbséget tesz a társadalom- és természettudományok módszere között. Azt a benyomást kelti, hogy az előbbi, ha a dialektikára alapozzák, forradalmi, illetve proletár lehet, viszont az utóbbi mintha természetszerűleg arra volna ítélve, hogy nem-dialektikus, illetve burzsoá, revizionista legyen. Ezt valjára: „A természettudományok módszere — minden reflexiók tudomány és minden revizionizmus metodikai eszménye — nem tud semmiféle ellentmondásról, semminemű kibékíthetetlen ellentétekről saját anyagában. Ha valahol fel is bukkan némi ellentmondás az egyes elméletek között, ez csak annak a jele, hogy a tudás még nem jutott el végső fokára. Az elméleteknek, amelyek ellentmondani látszanak egymásnak, be kell illeszkedniük az ellentmondások szabta keretekbe, következőleg át kell alakulniuk és be kell kapcsolódniuk általánosabb elméletekbe, amelyekben aztán végleg eltűnnek az ellentmondások. Ezzel szemben a társadalmi valóság esetében az ellentmondások nem e valóság tudományos megismerése be nem végezett voltának jelei, hanem elválaszthatatlanul magának a valóságnak *lényegéhez tartoznak, a kapitalista társadalom lényegéhez*. Az egész megismerésekor nem fogjuk őket olyképpen túlhaladni, hogy *megszűnnek* ellentmondások lenni. Ellenkezőleg, szükségszerű ellentmondásoknak kell felfognunk őket, e termelési mód antagonisztikus alapjának stb.” (23. old.)

Lukács továbbá felrója a természettudományok módszereinek, hogy elvontak és a kvantifikáció irányzata felé hajlanak. „A természettudományok *„tisztá”* tényei úgy születnek, hogy az élet egy jelenségét valóságosan vagy csak gondolatban átültetik egy olyan környezetbe, amelyben folyamatait nem zavarják meg más jelenségek; törvényszerűségeik megismerése ilyképpen történik.” Az elvonatkoztatás folyamata még inkább fokozódik azzal, hogy „a jelenségeket pusztán kvantitatív létükre korlátozzák s számokkal és viszonyzá-

mokkal fejezik ki őket. Az opportunisták mindig számolnak vele, hogy a kapitalizmus természetével jár a jelenségek ily módon való kitermelése". (18. old.) Az ilyen módszer „az elszigetelt tényeknek, az elszigetelt tények komplexumának, a saját törvényeivel rendelkező külön területek (ökonómia, jog stb.)” megállapításához vezet. E módszer szerint különösen tudományos eljárás: „végiggondolni a tények tendenciáját, s ezt aztán a tudomány rangjára emelni”. „A dialektika viszont mindezekkel az elszigetelt és elszigetelő tényekkel és külön rendszerekkel szemben az egész konkrét egységét hirdeti.” (19. old.) Ennek a látszatra olyannyira tudományos módszernek tudománytalansága mindenekelőtt abban rejlik, hogy nem veszi figyelembe a *tények történelmi jellegét*: Galileitől kezdve ez a „természettudományos egzakttság” az elemek állandó voltát előfeltételezi. Valójában mind ezek a „tiszta tények” egy meghatározott történelmi korszak, a kapitalizmus termékei. (20. old.)

Lukács a fentiekből a következő megállapításra jut: „A természet-tudományok megismerési eszménye, amely a természetre alkalmazva egyszerűen a tudományok fejlődéséhez vezet, a burzsoázia ideológiai fegyvereként mutatkozik meg, ha a társadalmi fejlődés vizsgálatára irányul.” (23. old.)

10.

Lukácsnak ez az elemzése ragyogó érveket szolgáltat a szemlélődő, természet-tudományos materializmus ellen, a tények bálványozása ellen, az absztrakcionizmus és a tudás feldarabolására irányuló törekvések ellen, az elemző és kvantitatív módszerek jelentőségének eltűlése ellen, a természet- és társadalomtudományok módszerének azonosítása ellen, a Hérakleitosztól Hegelig terjedő hagyományos dialektika jelentőségének eltűlése ellen, végül pedig bizonyos elszegényítés és megengedhetetlen leegyszerűsítés ellen is, amelyet a dialektika Engels *Anti-Dühringjében* szenvedett el. Lukács gondolatai igen jelentősek, hiszen napjainkban is időszerűek mindazon marxisták ellenében, akik vonakodnak vagy tehetetlennek bizonyulnak, hogy a dialektikus módszert a társadalmi vagy humanista problematikára alkalmazzák, s akik számára a szubjektum és az objektum, az elmélet és a gyakorlat, valamint a szükségszerűség és a szabadság dialektikája hétpecsétetes könyv.

Mégis, Lukács elképzelése, mely szerint a dialektika csupán a társadalom megismerésének módszere volna, igen sok leküzdhetetlen akadályt támaszt.

Azonmód felmerül a kérdés: vajon a marxisták lemondanak-e arról, hogy egy általános filozófiai elképzelésük legyen az összesség létéről, a gondolkodásról és a gyakorlatról? Vagy talán el kellene fogadni, hogy a társadalom dialektikája összefér a természet megismerésének valamely nem dialektikus módszerével?

Benyomásunk szerint Lukács úgy véli, hogy a dialektika elvben nem alkalmazható a természeti jelenségekre, mert nincs bennük elmentmondás, minőségi változás, nincs bennük a szubjektum és az objektum kölcsönhatása, az elmélet és a gyakorlat egysége stb. Ez azt jelenti, hogy e jelenségek kutatási módszerének elvben nem-dialektikusnak kell maradnia. Ha ez csakugyan így van, akkor két lehetőség között kell választani:

(1) A marxista filozófia hagyományos értelemben vett filozófia marad (ide értve a lét egészéről szóló tant), de különféle (sőt ellenté-

tes) módszereket alkalmaz a lét különféle szférájára. De a módszertani összefüggés hiánya nyilvánvalóan megengedhetetlen. Tehát csupán ez maradhat hátra:

(2) A marxista filozófia kizárólag a társadalomtörténet filozófiája. De ebben az esetben: vagy a társadalomtörténet részének tekintjük a természeti jelenségek megismerését és gyakorlati megváltoztatását (s akkor ilyen értelemben beszélhetünk a természet dialektikájáról), vagy ezt is elvetjük. Csodák csodájára, Lukács az utóbbi mellett foglal állást. Felrója Hegelnek és Engelsnek, hogy a dialektikus módszert kiterjesztették a természet megismerésére is.⁶ Tehát a természet megismerése a történelmen kívül reked! De akkor ugyan miként beszélhetünk vagy gondolkozhatunk egyáltalán a természeti jelenségekről? A filozófiát csak abban az esetben korlátozhatjuk történelemfilozófiára, ha feltételezzük, hogy ezzel felöleltünk mindent, amiről érdemlegesen beszélni lehet, mindent, ami érdekes problematikát jelenthet az ember számára. Csak ebben az esetben őrizheti meg a filozófia — hatáskörének korlátozása ellenére — összefüggő voltát (például a nyelvészetfilozófia számára a természetfilozófia problémái azon terminusok jelentésének problémáivá válnak, amelyek segítségével a természetről beszélünk). Ha a természet megismerése a történelmen kívül reked, akkor paradoxon, hogy a filozófiának egyfelől — természete szerint — egy egészszel, egy teljességgel kell foglalkoznia, másfelől pedig ennek az egésznek a részei a filozófián kívül rekednek.

11.

Már itt kitapintható, hogy miben rejlik a legnagyobb nehézség Lukácsnál, aminek következtében valóságos zúrzavar támad mindazoknál, akik akár támadják, akár követik tanait. Ugyanis a természet dialektikájáról szólva összetévesztik a következő merőben különböző dolgot: (1) a magánvaló természet folyamatait (2) az ezekről a folyamatokról szóló elméletet és (3) a természetnek az ember által való megváltoztatásának és megismerésének folyamatát, amely ezt az elméletet szüli, hogy a továbbiakban gyakorlata hozzá igazodjon.

Lukács helytálló kritikai megjegyzései a természet „dialektikájának” olyan értelmezésére vonatkoznak, amely szerint ez a dialektika a magánvaló természeti folyamatok objektív törvényszerűségét jelenti. Magától értetődik ugyanis, hogy az ilyen elképzelés csakugyan mellőzi a szubjektum és az objektum kölcsönhatását, az elmélet és a gyakorlat egységét. Ellenvetés nélkül elfogadhatnánk, hogy a dialektika fogalmát nem kellene *ilyen értelemben* használni, mert ez úgy szólván mindig a magánvaló lét és az értünk való lét azonosságának kritikátlan, dogmatikus előfeltételezésével jár.

Csak hogy Lukács nem a magánvaló természet dialektikájának felfogását bírálja, hanem egészen világosan a természet megismeréséről és a dialektikus módszerek a természetre való alkalmazásáról beszél. Ilyen vonatkozású érvelése téves. A természet megismerésénél és a természetről szóló elmélet megalkotásánál ugyanis az ember mindig jelen van, mégpedig nem az ember általában, hanem egy meghatározott korszak társadalmának konkrét történelmi szubjektuma, meghatározott szükségleteivel, kutatási indítékaival, ideológiai meggyőződéssel, értékítélő tudatával. E tekintetben csak fokozati különbség van a megismerési folyamat, valamint a társadalom megváltoztatása

⁶ „Engels — dem falschen Beispiel Hegels folgend — die dialektische Methode auch auf die Erkenntnis der Natur ausdehnt.” (17. old.) — (K:emelte: M. M.)

között: ez utóbbi esetben a szubjektív és ideológiai mozzanat sokkal inkább kifejezésre jut, mint az előbbiben. De a legegzaktabb tudományok is bizonyítékul szolgálhatnak: a matematika⁷, a fizika, kivált pedig a biológia, ahol a vitalizmus és a mechanizmus, a darwinizmus és a genetika körüli küzdelmeket aligha tekinthetjük a „tisztá” tények szenvedélytelen kutatásának, olyasféle teljesen objektív igazság kiderítésének, amelyben a tudós személyes meggyőződése semmiféle szerepet nem játszik.

A fizika esetében a történelem során bekövetkezett minden jelentősebb általánosítással kapcsolatban ugyanezt állíthatjuk. A heliocentrikus elmélet körüli küzdelem két évszázadon át folyt; mint ismeretes, nem csupán két tudományos elképzelés közötti küzdelem volt ez, hanem két ellentétes osztály ideológiai harca, amely több emberáldozatot követelt, mint a kor társadalomtudománya területén felmerült viták együttesége. A nukleáris fizika fejlődése ugyancsak korunk történelmének része, s benne is kifejezésre jutottak a kor ellentmondásai. Példák bőven akadnak:

Meghatározott ideológiai éghajlat kellett ahhoz, hogy már a nukleáris sejtekről való első ismereteket a kauzalitás és a determinizmus csődjeként tolmácsolják. Az a tény, hogy a kvantumfizikát a Szovjet Szövetségben sokáig nem fogadták el teljes egészében, valamint hogy Einstein és követői a nagyszerű kísérleti eredmények ellenére is tökéletlennek tekintették, mert indeterminista előfeltételezésekkel járt, élesen szól arról, hogy a szubjektum, akár a társadalomtudományban, éppúgy a természettudományban sem pusztán „egyszerű szemlélődő”, nem reked kívül a dialektikus folyamaton”, miként Lukács véli. Különben pedig tézisünket minden érvenél fényesebben igazolja az a tény, hogy korunk legfejlettebb országaiban a katonai szükségletek, végső fokon pedig a világ ellenséges politikai és ideológiai rendszerekre való oszlása határozta meg döntő módon a kutatás irányát, azt, hogy a matematika, a fizika, a kémia összefüggő területei közül melyeket szemelték ki a legintenzívebb kutatómunka területéül. Ahelyett, hogy a tudománnyal pusztán a tudomány kedvéért, az igazság felfedésével az igazság kedvéért foglalkoznának⁸, korunk legnevesebb természettudósai az Egyesült Államokban és a Szovjet Szövetségben közvetlenül a hadsereg számára dolgoznak, pontosabban: azon igazságok felderítésén fáradoznak, amelyeket fel lehet használni országuk haderejének növelésére. Még azok a nagy horderejű felfedezések is, amelyeknek jellege lényegében békeszerető és humánus, éppoly mértékben korunk politikai történetének részei, mint ahogy a tudományok történetének epizódjai. Ha a két nagy világrendszer nem küzdene a tekintélyért, a befolyásért, műbolygóink és rakétáink sem lennének még, s a politikai propaganda sem tulajdonítana oly nagy fontosságot nekik, nemkülönben a természettudomány és a technika világának eseményei sem járnának oly messzeható ideológiai, politikai, szociális és lélektani következményekkel. (Emlékezzünk csak vissza arra az általános meggrázkódtatásra, amelyet az első szovjet szputnyik sikeres kilövése váltott ki az Egyesült Államokban.)

⁷ A matematika a legelvontabb az összes tudományok közül: minthogy nem foglalkozik a valóság egyetlen meghatározott területével sem, a szubjektum és az objektum dialektikája a legkevésbé juthat kifejezésre benne. De még így is felfigyelhetünk e dialektikára, kivált ha a matematika alapjairól szólnunk. A matematika háromféle elképzelése közötti különbség — a logícizmus, a formalizmus, az intuicionizmus-konstruktivizmus — voltaképpen az objektívizmus, a szubjektívizmus és a gyakorlat filozófiájának különféle árnyalatai közötti különbséget példázza. Tehát a matematikának is vannak történelmileg feltételezett ideológiai meghatározói.

⁸ Lukács több helyütt azt állítja, hogy a természeti jelenségek kutatásának egyetlen célja a tudomány fejlesztése (például: 23. old.)

Természetesen Lukács 1919 és 1922 között nem láthatta előre korunk mindezen drasztikus jelenségeit, de megállapításai azt mutatják, hogy természettudományos ismeretei és ezeknek a tudományoknak történetét illető ismeretei nagyon is elégtelenek voltak még ahhoz a korhoz viszonyítva is, amikor esszéit írta.

Lukács azt vallja, hogy a természettudományok módszerére jellemző a tények és ténycsoportok elszigetelése. Viszont a természettudományok már bővelkedtek olyan rendszerekben, amelyek sikerrel kísérelték meg összefogni egy-egy terület jelenségeinek totalitását: elég talán megemlíteni Euklidész, Newton, Darwin, Mengyelejev, Maxwell rendszerét. A rész és az egész, az analízis és a szintézis dialektikáját a természettudományok összehasonlíthatatlanul jobban kifejlesztették, mint a társadalomtudományok, s ez mind a mai napig így van.

Lukács úgy véli, hogy a természettudományok elhanyagolják tényeik történelmi jellegét, és hogy — mi több — a természeti objektumok minőségi fejlődéséről aligha is beszélhetünk. Az igaz, hogy „a természettudományos egzaktitás az összetevők állandóságát előfeltételezi”, miként Lukács írja a 19. oldalon. De ez esetben is csak *relatív* állandóságról van szó, ezt azonban *minden tudománynak* (a társadalomtudománynak is) előfeltételeznie kell, sőt nemcsak a tudományoknak, hanem az egész emberi gyakorlati tevékenységnek is, hogy egyáltalán lehetséges legyen. Igaz ugyan, hogy a természeti jelenségek *többnyire*⁹ állandóbbak, tartósabbak, mint a társadalmi jelenségek. A nyíl nyíl marad, a folyó pedig folyó, bármennyire is folyik, a kvalitatív változások nem következnek be oly gyorsan, mint a termelési folyamatban, ahol az egyszerű újratermelés minden aktusa tökéhalmozást eredményez. Mégis furcsa, hogy Lukács elfeledi: a nyilat az ember alkotta, s többé már nem teszi; a folyót közlekedésre használja fel, mezőgazdasági eszközzé változtatja, mesterséges tavat csinál belőle a vízi eróművekhez. Sőt a folyóknak, a biológiai fajoknak, a vegyi elemeknek, a csillagrendszereknek megvan a saját történetük az ember tevékenységétől függetlenül is. Mindazok, akik rendszeresen¹⁰ mellőzik ezt a történetet, módszertani hibát követnek el, ami komoly következményekkel jár elméletük tényleges tartalma tekintetében is.

Különös, hogy Lukács milyen megfontolásból tagadja a természeti folyamatok ellentmondásainak meglétét. Igaz, mondhatnánk ugyan, hogy ellentmondások nem léteznek magukban a dolgokban (magánvalóan), hanem csak abból fakadnak, ahogyan az ember leírja és magyarázza őket, elvben tehát elkerülhetnénk ezeket az ellentmondásokat, ha megváltoztatnánk elméleteinket (különösképpen ki kell emelni: fogalmi apparátusunk megváltoztatásával, tökéletesítésével). De ugyanezt mondhatjuk a magánvaló társadalmi folyamatokról is. A munkás küzd a nagyobb napszámért, sztrájkol, tüntetéseken vesz részt stb. S hogy mindennek a lényege a maga és a kapitalista közötti ellentmondásos viszonyban relik, ezt legfeljebb a teoretikustól tudja meg. Természetesen bizonygathatjuk: de ő igenis ellentmondásos vi-

* Némely természeti folyamat, ide számítva a kvalitatív változásokat is, összehasonlíthatatlanul gyorsabban játszódik, mint a szűkebb értelemben vett társadalmi folyamatok. Például a magtól elkülönített minden egyes mezon kb. a másodperc egymilliomod része alatt egy elektronná és egy neutronná hullik szét.

¹⁰ Egy folyamat dinamikájának ideiglenes, metodikus elvonatkoztatása természetesen megengedett, sőt okvetlenül szükséges minden kutatásban és élettevékenységben.

szonyban *van*, akár tud róla, akár nem. Erre azt felelhetjük: ő csakugyan az érdekösszeütközés és a kölcsönös kizárás viszonyában van. Ha ezt ellentmondásnak mondjuk, ám legyen. De akkor miért ne nevezhetnénk ellentmondásosnak mindazoknak a *természeti* erőknél az összeütközését is, amelyek közül az egyik kizárja a másikat? Ha hasonló szerkezetekről van szó, megokolt ugyanannak a terminusnak a használata.

Tételezzük azonban fel, hogy esetünkben mégis lehetséges az ellentmondásosnak tartott társadalmi szerkezetet olyképpen meghatározni, hogy az ellentmondás terminusát ne használhassuk a természeti jelenségek viszonyaira. Mégis fennmarad a társadalmi és a természeti jelenségek számos esete, ahol az ellentmondások elkerülhetetlenül felbukkannak, mihelyt megkíséreljük, hogy gondolkozzunk vagy beszéljünk róluk. Azokról az esetekről van szó, amikor fogalmilag szándékozunk kifejezni magának a mozgásnak és változásnak folyamatát. Vázlatosan az (1) és (2) tételekkel fejezhetjük ki ezt.

Az A , miközben mozog, t pillanatban P pontban van és nincs (I).
Az A , miközben változik, t időközben rendelkezik is meg nem is B tulajdonsággal (II).

Az időközöket aszerint állapíthatjuk meg, illetve korlátozhatjuk, hogy minden egyes esetben elkerüljük az ellentmondásokat. Tételezzük fel, hogy a (I) tételt ilyképpen fogalmazhatjuk tehát át:

Az A , miközben mozog, t_1 (másodpercben) x_1, y_1, z_1 (méter) ponton van, t_2 (másodpercben) pedig x_2, y_2, z_2 (méter) ponton (I').

Az (I') tétel éppoly igaz lehet, mint az (I), sőt még pontosabbnak is látszik. De nem a mozgás folyamatát fejeztük ki vele, hanem két nyugalmi állapot diszkontinuitásának egymás-utániségát. A mozgás lényegét ismét csak akkor fejezhetjük ki, ha azt mondjuk:

Az A , a t_1 (másodperc) időközben x_1, y_1, z_1 (deciméter) pontban van és nincs, a t_2 (másodperc) időközben pedig x_2, y_2, z_2 (deciméter) pontban van és nincs (I'').

És így tovább *ad infinitum*.

Hasonlóképpen, a (II) tételt is megkísérelhetjük pontosabban kifejezni azáltal, hogy a B fogalmon belül megkülönböztetünk két tulajdonságot, illetve felbontjuk két új (C és D) fogalomra. Akkor a (II') így hangzik:

Az A , miközben változik, t_1 időközben C tulajdonsággal rendelkezik, t_2 időközben pedig D tulajdonsággal.

Ezzel azonban, akár a fenti esetben, nem a változás folyamatát fejeztük ki, hanem csak azt a tényt, hogy az A két diszkontinuált, egymás után következő időközben két rokon, C és D tulajdonsággal rendelkezett. A változás lényegét ismét csak akkor fejezhetjük ki, ha azt mondjuk:

Az A , miközben változik rendelkezik is meg nem is C tulajdonsággal a t_1 időközben; és rendelkezik is meg nem is D tulajdonsággal a t_2 időközben (II'').

És így tovább a végtelenségig.

Lukács helyesen rátapintott, hogy kivált a természettudományok területén sok ellentmondás csupán „a valóság megértése be nem végezett voltának jele”, és hogy a tudás további fejlődése túlhaladásukhoz és eltűnésükhöz vezet. Viszont azokat az ellentmondásokat, amelyek az imént vázolt csoportba tartoznak, nem lehet kiküszöbölni, mert — az ő szavaival — „maga a valóság lényegéhez tartoznak”. Akár társadalmi, akár természeti jelenségekről van szó, „a valóság lényegé”-ben benne foglaltatik egy szubjektív mozzanat is. A társadalmi történések részben szubjektívek már azáltal is, hogy tudatos lények, emberek,

cselekvően vesznek részt benne. Lukács a szubjektivitásnak egyedül ezt a mozzanatát méltányolja. Viszont következetesen eltekint a szubjektivitás ama mozzanatától, amely *mindig* jelen van, ha akár a természet, akár a társadalmi valóság lényegéről beszélünk.

Az, amit lényegnek mondunk, *permanensen, objektíven adott — az emberi gyakorlat távlatából áttekintve —, emberi nyelven, emberi fogalmi apparátussal kifejezve*. A tér és az idő minden meghatározója viszonylagos ahhoz a koordináta rendszerhez képest, amelyben a szubjektum leledzik. A nyelvnek mindazok a fogalmai, amelyek segítségével a dolgokról és tulajdonságokról szólunk, azoktól a hasznos szokásoktól függenek, amelyek a gyakorlati problémák hosszan tartó előzetes megoldása során alakultak ki. Az, hogy rendelkezünk-e a C és D fogalmakkal, amelyekre a B fogalmat szét lehet bontani, attól függ, vajon valóban szükség volt-e egy ilyen megkülönböztetésre a gyakorlatban. Ha egy folyamatot ki akarunk fejezni, elsősorban a már adott nyelvet használjuk, amely tartalmazza az előttünk járó nemzedékek gyakorlati tapasztalatát. Alkothatunk újabb fogalmakat is, de csak ha gyakorlati célszerűséget elégitünk ki velük. Ezzel nagyjából rögzítve van a nyelv határa. Éppen ezért nem áll rendelkezésünkre végtelenül sok idő és különféle nyelvi kifejezés, hogy a változás folyamatát a végtelenig elemezhezzük, hogy újabbnál újabb nyugalmi állapotban levő mozzanatra bonthassuk szét. Mihelyt szintetikusam felöleljük az egészet, az ellentmondások azon nyomban megjelennek.

Kiviláglik tehát, hogy épp Lukács, aki okkal s oly meggyőzően bírálta a marxizmus vulgarizálót és a szemlélődő materialistákat, mert a társadalmi jelenségeket „tisztá tényeknek” fogják fel, amelyeken „teljesen objektív törvények” uralkodnak, ugyanebbe a hibába esett, midőn a természetről mint szubjektum nélküli tiszta objektumról beszél. Éppenséggel azért nem látta a dialektikus módszernek a természetre való alkalmazhatóságát, mert a természetet nem-dialektikusán, történelmietlenül, azaz Marx előtti módon fogta fel.

13.

Ez nyomban világossá válik mindenki számára, aki Lukácsot olvasva felidézi Marxnak a természetről való elképzelését abból a műből, amelyet Lukács még nem ismerhetett, vagyis a *Gazdasági-filozófiai kéziratokból*. Marx számára a természet, az ipar, a természet-tudomány, az emberről való tudomány, a lényegi emberi erők és az emberi pszichológia csupán egy dialektikus teljesség mozzanatai, amelyek kölcsönösen áthatják egymást. Hadd szóljon maga Marx:

„... De annál *gyakorlatibban* nyúlt bele a természettudomány az ipar révén az emberi életbe és alakította azt át és készítette elő az emberi emancipációt, bármennyire teljessé kellett is közvetlenül tennie az elembertelenedést. Az *ipar* a természetnek és ezért a természet-tudománynak *valóságos* történeti viszonya az emberhez; ha tehát az emberi *lényegi erők exoterikus* leleplezéseként fogjuk fel, akkor a természet *emberi* lényegét vagy az ember *természeti* lényegét is megértjük, ezért a természettudomány elveszíti elvontan materiális vagy jobban mondva idealisztikus irányát, és az *emberi* tudomány bázisává lesz, mint ahogy már most is — jóllehet elidegenült alakban — a valóban emberi élet bázisává lett, és más bázis az élet, más a *tudomány* számára már eleve hazugság. Az emberi történelemben — az emberi társadalom keletkezési aktusában — létrejövő természet az ember *valóságos* természete, ezért az a természet, amely — ha *elide-*

genült alakban is — az ipar által létrejön, az igazi *antropológiai természet*.”¹¹

Továbbá: „Maga a történelem a *természettörténetnek*, a természet emberré levésének *valóságos* része. A természettudomány később éppúgy be fogja sorolni maga alá az emberről szóló tudományt, mint az emberről szóló tudomány a természettudományt: *egy tudomány lesz.*”

„Az ember a természettudomány közvetlen tárgya; mert az ember számára a közvetlen *érzéki természet* közvetlenül az emberi érzékség . . . , közvetlenül mint a számára érzékiileg meglévő *másik ember* . . . De a *természet az emberről szóló tudomány* közvetlen tárgya; az ember első tárgya — az ember — természet, érzékiség; és a különös emberi érzéki lényegi erők, mint ahogy csak *természetes* tárgyakban találhatják meg tárgyi megvalósulásukat, úgy csak egyáltalában a természeti lényeg tudományában találhatják meg önmegismerésüket. Magának a gondolkodásnak az eleme, a gondolat életnyilvánításának eleme, a *nyelv*, érzéki természetű. A természet *társadalmi* valósága és az *emberi természettudomány* vagy az *emberről szóló természetes tudomány* azonos kifejezések.”¹²

Továbbá: „... a szocialista ember számára az *egész úgynevezett világtörténelem* nem más, mint az embernek az emberi munka által való létrehozása, mint a természetnek az ember számára való létrejövése . . .”¹³

Tehát 1844 után — amikor e sorokat papírra vetették — *mind-azok a teoretikusok nem voltak Marx színvonalán, akik nem fogták fel, hogy: az az igazi emberi természet, amely az emberi történelemben keletkezik; a természet az emberről szóló tudomány közvetlen tárgya, mint ahogy az ember is közvetlen tárgya a természetről szóló tudománynak; a természettudomány és az emberről szóló tudomány egy egységes tudományhoz tartozik, eszerint tehát a természet dialektikája és a társadalom dialektikája egy és ugyanaz a dialektika.*

Paradoxon, hogy Lukács implicite rámutat a szubjektum szerepére a természet megismerésében, miközben explicite tagadja. Amikor felrója a természettudományok metodológiájának, hogy leegyszerűsíti a jelenségeket, mert természetes környezetükből mesterségesbe helyezi át őket, ahol törvényeiket tiszta alakjukban ismerhetjük meg, a véletlen tényezők közrejátszása nélkül, vagy amikor helytelenít a jelenségek túlzott kvantifikálásának irányzatát (ami a kapitalizmus természetéből fakad), már *ezzet is* kiemeli a szubjektum igen jelentős aktív szerepét a természet jelenségeinek megismerési folyamataiban és azokban a folyamatokban, amelyek révén az ember úrrá lesz rajtuk. Ellenvetései azonban csak részben megokoltak; helyt kell adnunk észrevételeinek, ha a modellek és a kvantitatív módszer hiposztázálásáról van szó, vagyis amikor a valóságot ezekre vezetik le, illetve rájuk *korlátozzák* (s ez igen gyakori eset a jelenkori tudományokban). Másfelől viszont a modellek építése és a kvantitatív elemzés különféle formái minden valamirevaló korszerű metodológiának elkerülhetetlen mozzanatai, mégpedig nem pusztán a természettudományok esetében, hanem a társadalomtudományokban is. Marx *Tőkéje* voltaképpen a tőkés társadalom többé-kevésbé elvont modelljének megfogalmazása és elemzése; Marx minden törvénye olyan feltételek mellett érvényben levő viszonyokat jelez, amelyeket nem zavartak meg a különféle, többé-kevésbé mellékes és véletlen összetevők hatásai. (Ilyen

¹¹ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962. 75. oldal.

¹² Id. mű. 75–76. oldal

¹³ Id. mű. 77. oldal

értelemben ezek a törvények meg nem nyilatkozásuk alakjában nyilatkoznak meg, ilyen értelemben különböznek a jelenségek a lényegtől.)

14.

Hogy elkerülhessük a természet dialektikájára körüli félreértéseket, meg kell különböztetnünk két gyakran összetévesztett dolgot. Más Lukácsnak a természet dialektikájáról szóló elvi bírálata és más az a bíráló, amely arra vonatkozik, ahogyan Engels a természet dialektikájának problémáit az *Anti-Dühringben* taglalta. Lukács *Mi az ortodox marxizmus* című esszéjében bizonyos megjegyzéseket fűz Engels elképzeléseihez, s ezek jórészt helytállóak. Felrója neki, hogy nem emeli ki eléggé a szubjektum és az objektum dialektikus viszonyát és az elmélet forradalmi szerepét a társadalmi változások folyamatában. Ezt vallja:

Engels „a dialektikus módszer fogalmainak megalkotását a „metafizikussal” való ellentétes voltában írja le; igen erősen kiemeli, hogy a dialektika túlhaladta a fogalmak (és a nekik megfelelő tárgyak) merevségét, hogy a dialektika az egyik meghatározásból a másikba folyó szakadatlan átmenet folyamata, az ellentétek folytonos megszüntetése, egyiknek a másikba való átosapása; hogy ennek következtében az egyoldalú, szigorú okszerűséget is a kölcsönhatással kell felváltani. De a legfontosabb kölcsönhatást: a szubjektumnak és az objektumnak a történelmi folyamatban való dialektikus viszonyát egyetlenegyszer sem említette meg, nemhogy a metodikus vizsgálódás középpontjába állította volna, noha ott a helye. Viszont ezen meghatározás nélkül a dialektikus módszer megszűnik forradalmi módszer lenni, a „folyó” fogalmak végső fokon csupán látszólagos megtartása ellenére stb. A metafizikához viszonyított különbséget akkor nem abban leljük meg, hogy minden „metafizikus” vizsgálódás alkalmával az objektumnak, a vizsgálódás tárgyának érintetlennek, változatlanul kell maradnia, és hogy ennek következtében maga a vizsgálódás nem gyakorlati, hanem tisztán szemlélődő marad, míg a dialektikus módszer számára a központi probléma a valóság megváltoztatása. Ha az elméletnek ez a központi funkciója elkallódik, a „folyó” fogalmak képződményének előnye egészen kétséges marad: tisztán „tudományos” dolog. A módszert akkor a tudomány állapotaihoz igazodva éppenséggel elfogadhatjuk vagy elvethetjük, anélkül hogy bármi a legkisebb mértékben is megváltozna a valósághoz való alapvető viszonyulásunkban, abban, hogy változatlanul tekintjük-e vagy pedig azt tartjuk róla, hogy meg kell változtatni”. (15—16. old.)

Ezúttal nem bocsátkozhatunk Lukács kritikájának részletes felmérésébe. Nem mondhatjuk teljességgel helytállóknak, ha tekintetbe vesszük Engels egész ópuszát. Elég, ha *A természet dialektikájából* idézzük a következő részt:¹⁴

„... Ilyenformán minden lépés eszünkbe juttatja, hogy korántsem úgy uralkodunk a természetben, mint ahogy a hódító egy idegen népen uralkodik, mint az olyan, aki a természetben kívül áll, — hanem hogy hússal, vérral és aggyal hozzá tartozunk és benne állunk, és egész fölötté gyakorolt uralmunk abban áll, hogy minden más lénynél job-

¹⁴ *A természet dialektikája* teljes egészében csak 1925-ben jelent meg, tehát Lukács nem ismerhette. De az idézett szöveg *A munka szerepe a majom emberré válásának folyamatában* című c'kkből való, amely már 1896-ban megjelent a *Die Neue Zeit* című folyóiratban.

ban felismerjük törvényeit és képesek vagyunk ezeket helyesen alkalmazni.

És valóban mindennap jobban megértjük törvényeit és a természet szokványos folyásába való beavatkozásainak közelebbi és távolabbi utóhatásait. Főként a természettudománynak ebben a században elért hatalmas haladása egyre képesebbé tesz bennünket arra, hogy legalábbis legközségesebb termelő cselekedeteink távolabbi természetes utóhatásait megismerjük s ezzel uraikká váljunk. De minél nagyobb mértékben történik ez, annál inkább fogják az emberek magukat a természettel ismét nemcsak egynek érezni, hanem annak is tudni, és annál lehetetlenebbé lesz az az értelem- és természetellenes elgondolás a szellem és anyag, ember és természet, lélek és test közötti ellentétről, amely a klasszikus ókor letűnése óta Európában felszínre került és a kereszténységben legmagasabb kialakulását érte el..."¹⁵

Ennek a szövegnek semmiképpen sem róható fel a szubjektum és az objektum, az elmélet és a gyakorlat dialektikájának hiánya. Mindazonáltal a természeti törvények felfogása valamelyest itt is objektív módon történik; a természetnek az emberi gyakorlattal való megváltoztatása nincs kellőképpen kiemelve. Azt is mondhatnánk, hogy Engels sok más szövege nem éri el ezt a színvonalat, vagyis egybűt a „lét” és a „gondolkodás” két ellentétes adottság marad, amelyeknek egymásközi viszonyát Engels az előbbinek az utóbbiban való „tükröződésnek” fogta fel.¹⁵

Ha mindez így is volna, abból még nem következik, hogy nem lehetséges a természet dialektikája, amelynek középpontjában a természet humanizálásának folyamata van, a természetnek az ember által való gyakorlati birtokba vétele a termelés, a megismerés, a művészi megformálás stb. útján.

15.

Lukács Engels bírálatának és általában a természet dialektikájára vonatkozó bírálatának alapvető fogyatéka az, hogy a valóság megváltoztatását túlságosan leszűkítve értelmezi. Számára a valóság megváltoztatása főként a kapitalizmus megszüntetése. Ez teljes mértékben összhangban van azzal a felfogásával, hogy a marxizmus pusztán „a proletariátus szemlélete”, mely szerint az összes reflexiók meghatározásokat „a polgári társadalom egzisztenciális és gondolkodási formáinak” tekintti; összhangban van a történelmi materializmusnak az osztályharc eszközéül való felfogásával, amelyet „csak a kapitalista társadalomra” alkalmaztak (244—245. old.); összhangban van Lukácsnak azzal a felfogásával, mely szerint a dialektikus módszer kizárólag oly mértékben forradalmi, amennyire a proletariátus mozgalmának szolgál.

A marxizmus és a dialektika ilyen leszűkítése, minden elméleti problematikának szigorúan a tőkés társadalom közvetlen forradalmi megváltoztatására való összpontosítása teljesen érthető, tekintettel arra, hogy az a korszak, amikor Lukács esszéit írta, határozottan forradalmi volt, s különösképpen fontos volt a legkeményebben leszű-

¹⁵ Engels: *A természet dialektikája*, Testvériség-Egység Kiadó, Novi Sad, 1960, 49—50. oldal.

¹⁶ Ilyeténképpen Lukácsnak igaza van, amikor könyve előszavában azt állítja, hogy „az egyes pontokon az ortodox marxizmus álláspontját még Engels ellenében is meg kell védelmezni”. (7. old.)

molni a szociáldemokrácia opportunistusával.¹⁷ 1919 márciusában, amikor a *Mi az ortodox marxizmus* című esszéjét írja, Lukács Kun Béla kormányában a kulturális ügyek népbiztosa. Októberben, a Tanácsköztársaság bukása után Bécsben lehartóztatták, de már az év végén kiszabadult. A következő években, egészen 1924-ig (amikor Buharin, Zinovjev, Rudas, Gyeborin sorra megtámadják) Bécsben él. a *Kommunismus*nak, a Kommunista Internacionálé délkelet-európai folyóiratának szerkesztője, delegátus és előadó különféle konferenciákon és kongresszusokon, a Komintern kongresszusain is.¹⁸ Abban az időben mindemelkelt politikai személyiség, ezért gondolkodásmódja is túlzottan politikus. Az utolsó esszéikben és a legkésőbb megírt előszóban érezhető már a hangváltás. A magyar és a bajor forradalom megbukott, a Szovjet Szövetségben beköszöntött a NEP korszaka, világos volt már, hogy a forradalom többé nem napok kérdése. Az előszóban már, amelyet 1922 decemberében írt, a dialektikus módszer jellegének másféle megfogalmazására bukkanunk:

„Ez a módszer lényegében történelmi. Ezért magától értetődik, hogy szakadatlanul alkalmazni kell saját magára, s ezeknek a cikkeknek épp ez az egyik legfontosabb mozzanata. Ugyanez azonban a jelenkor aktuális problémái iránti reális és tartalmas állásfoglalást is jelent. E felfogás értelmében a marxista módszer legközvetlenebb célja a *valóság megismerése*.” (7. old.)

Lényegében ez nem ellenkezik a fentebb vázoltakkal, de hangsúly tekintetében a különbség óriási. Vissza kell csak emlékeznünk: három és fél évvel korábban: a dialektikus módszer központi problémája a valóság megváltoztatása, a forradalom, enélkül minden egyéb problematikus, tisztára „tudományos” dolog (eine rein „Wissenschaftliche” Angelegenheit). Most a legközelebbi cél a valóság megismerése, a forradalomról múlt időben esik szó.¹⁹

16.

Ezzel párhuzamosan megváltozik Lukács álláspontja a természet dialektikájáról is. A *dologiasulás és a proletariátus tudata*²⁰ című terjedelmes értekezésében, amelyet e korszak végén írt, s első ízben csak a könyvben tesz közzé, rábukkanunk arra a másik, rugalmasabb álláspontra, amelyről írásunk elején szóltunk.

Azt mondja itt Lukács, hogy helyel-közzel Hegel is belátta: a természet dialektikája, ha a szubjektumot nem lehet legalább a már elért fokom bevonni a dialektikus folyamatba, sohasem emelkedhetik a dialektikus mozgás színvonala fölé a szemlélődő számára, aki nem vesz részt a folyamatban. Így például hangoztatja, hogy Zenon antinómiái Kant antinómiáinak megismerési színvonalára emelkedtek, de ezen az úton a további előrehaladás lehetetlennek bizonyult. „*Innen eréd*

¹⁷ Lukács azt írja, hogy azok a reális, politikai és gazdasági következtetések, amelyekre Bernstein a módszernek a hegelianizmus „dialektikus hálójától” való megszabadításának követelésével jutott, azt mutatják, „hogy éppen a dialektikát kell eltávolítani a történelmi materializmus módszeréből, ha az opportunistus következetes elméletét meg akarják alapozni, a forradalom nélküli „fejlődést”, a szocializmusba való harc nélkül átnövést”. (17. old.)

¹⁸ Az adatokat Petar Luc még közöletlen Lukács-életrajzából vettem, amelyet Lucien Goldmann volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

¹⁹ „A forradalmi évek tapasztalatai ragyogóan igazolták az ortodox (tehát kommunista) módon felfogott marxizmus minden lényeges mozzanatát.” (Loc. cit.)

²⁰ *Die Verdinglichung und das Bewusstsein des Proletariats.* (94—229. old.)

a természeti mozgás tisztára objektív dialektikája²¹ és a történelmi dialektika metodikus különválasztásának szüksége, ez utóbbiban a szubjektum is be van vonva a dialektikus kölcsönhatásba, s ily módon az elmélet és a gyakorlat, egyikük a másik számára, dialektikussá válik. (Hogy a természet megismerésének fejlődése mint társadalmi forma más típusú dialektikához tartozik, magától értetődik.) Emellett azonban a dialektikus módszer konkrét felépítéséhez elengedhetetlenül szükséges volna a dialektika különféle típusainak konkrét kifejtése.”²²

Lukács gondolata a dialektika különféle típusairól (amelyek között a természet dialektikáját is számon tartanánk) és a dialektika tipológiájának szükségéről igen érdekes és jelentős. Csakhogy téves tételekből következik. A természet dialektikájának szükségéről való tézist csak azért lehet védelmezni a marxizmus kereteiben, mert — miként láttuk — az emberért való természet nem olyasféle dolog, ami a szubjektum bármiféle közreműködése nélkül létezhetne. Ha Lukács tétele helyes volna, a marxisták csakugyan nem beszélhetnének következetesen a természet dialektikájáról.

Lukács előbb vázolt elképzelését leszűkítettnek mondtuk, ezt az utóbbit viszont eklektikusnak látjuk. Ezzel szemben *A történelmi materializmus funkciójának megváltozása* című cikkben rábukkanunk egy részre, amely teljesen ellentmond a fentebbi elképzeléseknek, s Lukács csakugyan jó úton haladt a megoldás felé. A hegeli „objektív szellem” társadalmi formáival szemben (ökonómia, jog, állam) az „abszolút szellem” formáiról szól (művészet, religió és filozófia) mint „az embernek a természettel folytatott párbeszédéről, mégpedig mind azzal, amely körülveszi, mind pedig azzal, amelyre saját magában lel”. Majd eképpen folytatja:

„Mindazonáltal ezt a különbséget sem foghatjuk fel mechanikusan. A természet társadalmi kategória. Illetve, hogy a társadalmi fejlődés meghatározott fokán mit tekintenek természetnek, milyen ennek a természetnek az emberhez való viszonya, s milyen formában nyilatkozik meg az emberrel való kapcsolata, tehát mindaz, amit a természet formájával és tartalmával, terjedelmével és tárgyával jelenthet — társadalmilag feltételezett. Ebből egyfelől az következik, hogy a kérdésre, vajon egy meghatározott társadalmi formában egyáltalán lehetséges-e a természettel való közvetlen kapcsolat — csak történelmi-materialista módon lehet válaszolni, mert egy ilyen viszony igazi lehetősége a társadalom gazdasági struktúrájától függ. Másfelől mégis, ha ezek a kapcsolatok egyszer már adóttak, mégpedig ilyen társadalmilag feltételezett módon, akkor saját belső törvényeik szerint hatnak, és sokkal kevésbé függnék a társadalmi élet alapjaitól, amelyekből (szükség-szerűen) fakadtak, mint az ‚objektív szellem’ formái.”

²¹ Az pedig, hogy Lukács mit ért ezen, jól látszik Engels — illetve még Hegel — vízzel kapcsolatos példájához fűzött kommentárjából, amellyel a kvantitásnak kvalitásba való átmenetét szemléltetik. Lukács úgy véli, hogy a példa jó, de szem elől tévesztették, hogy „azok az átmenetek, amelyek itt pusztán kvantitatívnak látszanak, nyomban kvalitatív jelleget öltenek, mihelyt megváltoztatjuk nézőpontunkat”. (183. old.)

Észrevétele találó és igen mély értelmű. Engels és sok későbbi marxista megfogalmazása rendszerint azt a benyomást kelti, mintha itt valamiféle magánvaló kvantitatív és kvalitatív változásokról volna szó, tekintet nélkül az emberi nézőpontra, melynek fényében a változásokat megítéljük. Viszont ahelyett, hogy épp az ilyen észrevételek alapján megállapította volna, hogy a természet dialektikáját meg kell szabadítani a szemlélődéstől és ki kell emelni a szubjektum aktív szerepét, Lukács épp ellenkező következtetésre jut: a természet tisztára objektív (!) dialektikájának a történelmi dialektikától való elkülönítését hirdeti.

²² Id. mű., 226—227. oldal. Minden kiemelés az enyém, kivéve a (természet) „megismerését”, amit Lukács magától a természettől való megkülönböztetés végett emelt ki.

Ebben a szövegben Lukács saját maga jellemezte a szubjektum közreműködése nélküli természetről való elképzelését: „mechanikus elkülönítésről” van szó. A probléma megoldása tehát: *A dialektikus módszer oly mértékben alkalmazható nemcsak a társadalmi, hanem a természeti jelenségekre is, amilyen mértékben a természet az emberi történelem részévé válik.*

17.

Hátramaradt még az a kérdés: nem veszít-e ezzel a dialektika forradalmiságából?

A felelet attól függ, mit értünk forradalmon és forradalmiságon. E szavaknak nem ugyanaz az értelmük minden korban. Ha túlságosan leszűkítve értelmezzük őket — úgy, ahogy Lukácsnak bizonyára értelmeznie kellett az 1919-es feltételek között: tehát a proletariátus politikai forradalmának fogjuk fel —, akkor a dialektikát, amely ebben az értelmezésben forradalmi, csak egy jóval általánosabb marxista filozófiai módszer sajátos esetének kellene tekintenünk. Mert napjainkban a proletárforradalom némely nép számára már a múlté, mások számára távoli és bizonytalan jövő, ismét mások számára objektív lehetetlenség; a kapitalista társadalom átalakulása ez utóbbiak esetében sajátos, előre nem látott utakon halad. Viszont a haladó erők mindezen országokban többé-kevésbé sikeresen alkalmazzák a marxizmus elveit problémáik megoldása során.

Ha a forradalom fogalmát tágabban értelmezzük — minden olyan minőségi változás, amely hozzájárul az ember felszabadulásához —, a dialektika forradalmi akkor is, ha a természet humanizálásának folyamatára és az igazi emberi természetnek a társadalmi életben való megvalósulásának folyamatára alkalmazzák.

A valóság forradalmi megváltoztatásának tekinthetjük az emberek tömeges művelését és nevelését is, a társadalom demokratizálását is, a természeti erőknek a technika útján való leküzdését is, a művészi megformálást is. A dialektika funkciójának ilyen tág felfogását különösképpen napjainkban kell hangsúlyozni, olyan történelmi feltételek között, amelyek sokban különböznek attól a kortól, amelyben Lukács esszéit írta. Különben pedig ez Marx eredeti széles horizontja. Lukács igen ortodox volt Marx kapitalizmus-kritikájának tolmácsolásakor a szociáldemokrácia opportunizmusa elleni küzdelemben. Lukács Marxtól függetlenül, nem ismerve a *Gazdasági-filozófiai kéziratokat*, zseniális elemzését nyújtotta a polgári társadalomban való eldologiasulásnak. De nem volt a kommunizmus általános humanista ideáljának marxi színvonalán. Ezért sok álláspontjának napjainkban már csak történelmi jelentősége van.

Természetesen a szó legtágabb értelmében vett minden változás még nem forradalmi, s az emberi történelem minden eseményének leírása sem dialektikus. A marxista dialektikus módszer a dinamikus, konkrét teljességek sokoldalú vizsgálatának és megértésének módszere, olyan vizsgálaté, amelynek a marxi értelemben vett kommunizmus megvalósítását kell biztosítani. Az emberi történelem minden eseménye, valamint a természet megismerésének és leküzdésének minden aktusa *dialektikus értelmet* nyer, ha az ember emancipációja és humanizálása jelenkori forradalmi folyamatának mozzanataként fogható fel.

Ilyen értelemben a dialektika egyebek mellett a progresszió megvalósításának elmélete és módszere is.

Természetesen a progresszióknak nem olyasféle elmélete, ahogyan e terminust az alacsonyabbrendű kvalitatív formáktól a magasabbrendűek felé haladásra, a magánvaló természeti folyamatok esetében is használták. A progresszióról csak az „alacsony” és „magas”, „rosszabb” és „jobb” megítélésének meghatározott kritériuma szerint beszélhetünk, tehát bizonyos *emberi értékek* szerint. (Itt ismét egész szembe-tűnően kiviláglik, hogy a dialektikát nem lehet kellően megérteni, ha elvlasztjuk Marx humanizmusának alapvető elveitől.)

A marxista filozófia álláspontjáról nézve a legfőbb érték, tehát a haladás legfőbb mércéje az *ember sokoldalú felszabadulása*, az egyed, az osztály, a nemzet, az egész társadalom konkrét emberi szabadságának maximuma az adott történelmi viszonyok között. Kettős értelemben vett szabadságról van itt szó: (1) mindazon erőktől való felszabadulásról, amelynek az ember alá van vetve (ide értve a saját munkája termékeit is), és (2) olyan alkotótevékenységre serkentő szabadságról, amely tehetové teszi az emberi egyedek és társadalmi csoportok minden rejtett képességének kifejezésre jutását.

Állítván a haladás létezését, nemcsak az eddigi történelmi tapasztalatokból vonunk le egy (relatíven) igaz *elméleti* következtetést, hanem kifejezzük vele azt is, hogy érdekelve vagyunk annak megvalósításában, amit haladásnak mondtunk. Ezzel legfőbb céljainkat nevez-tük meg, amelyek sohasem valósulnának meg, ha nem szállnánk tevékenyen síkra értük. Ilyen vonatkozásban a dialektika nemcsak a gyakorlat elmélete, hanem *módszere* is.

Ezúttal nem bocsátkozhatunk a haladás fogalmának részletes elemzésébe, vizsgálhatjuk meg a progresszió különböző formáinak sajátosságait, mint például: a tudomány progressziója, a technika haladása, az emberi jólét gyarapodása, a politikai egyenlőség növekedése, az általános művelődés folyamata, erkölcsi tökéletesedés, az érzelmi fogékonyság és a művészeti megformálás nyelvének gazdagodása. Mindez külön tanulmányt igényel.

Mégis ki kell emelnünk azt, ami a legfontosabb a dialektika általános jellege szempontjából: dialektikusan közeledni a megismerés problémáihoz vagy a közvetlen gyakorlati tevékenységhez végső fokon annyit tesz, hogy az ember felszabadításának álláspontjáról közelítjük meg a dolgot. Azt jelenti, hogy felfogjuk a konkrét, teljes, dinamikus struktúrát, amelyhez az ember tartozik, s azt a funkciót, amely ebben a teljes struktúrában az embert megilleti. Jelenti továbbá, hogy nem pusztán holmi megismerési vagy gyakorlati külön érdek kielégítése végett foglalkozunk vele, hanem (1) azért, hogy megvilágosodjék előttünk, mit hoz magával ez vagy az a megoldás az általános emberi felszabadulás folyamatának szempontjából, és hogy (2) a választott megoldás az adott körülmények között a várható legkedvezőbb haladást biztosítsa a gyakorlatban. Például a technika problémájának dialektikus megközelítése azt jelenti, hogy tekintetbe vesszük a társadalmi rendszer egészében elfoglalt helyét az adott történelmi körülmények között, megállapítjuk az ellentmondásokat, amelyekhez lendületes fejlődése vezet, továbbá azt jelenti, hogy ellenőrizzük növekedésének ütemét, kiküszöböljük a nem kívánatos velejárókat, úgyhogy az embereknek ne csak a nélkülözés, tudatlanság, előítéletek, a természetnek való kiszolgáltatottság alóli felszabadulását érzük el, hanem megakadályozzuk azt is, hogy új formában, a dolgok, a pénz, a sznobizmus,

a politikai és más szervezetek, a kultúra szurrogátumai stb. ejtsék rabul.

Dialektikusan közeledni a jelentés problémáihoz annyit tesz, hogy szemügyre vesszük azokat a konzekvenciákat, amelyekkel ennek a végsőkig absztrakt elméleti kérdéskomplexumnak a taglalása az emberi érintkezés területén általában jár. A dialektikus megoldás az lesz, amely hozzájárul mindazoknak a korlátoknak a tudatosításához, amelyeket az igaz emberi megértés elé a különféle szimbólumok rendszerének fennálló használata állít fel. Az igazán dialektikus jelentés-tannak a felszabadulás egy különös formájához kell hozzájárulnia — oly mértékben, amennyire egy elmélet egyáltalán képes rá.²³ Ugyanis minden elmélet közvetlen célja az objektív igazság felfedése. Az igazság végső fokon mindig a progressziót, az ember felszabadulását szolgálja.

A dialektikus módszert alkalmazók törekvése, még ha csupán olyan különös problémákkal foglalkoznak is, amelyek első pillantásra pusztán részleges jelentőségűek, arra irányul, hogy kimutassák, miként illeszkedik be az általuk felfedett igazság — bármennyire is különös és nem teljes — a más igazságok rendszerébe, s mi annak az igazság-nak mélyebb humánus értelme, felszabadító funkciója.

Major Nándor fordítása

A *Naše teme* című zágrábi folyóirat felkérte filozófusainkat, fejtsék ki a dialektika problémáiról való elképzelésüket, s ily módon kapcsolódjanak be a nemzetközi szinten épp folyó vitába. A folyóirat múlt évi 9. számát teljes egészében a beérkezett anyag közlésére szánták. Mihailo Marčević tanulmánya is ott jelent meg.

²³ A szerző a jelentés-tannak problémáinak kiváló ismerője. A logika egyik alapvető diszciplínájának tekinti (a bizonyítás elmélete és a hitelesítés elmélete mellett), egyben pedig azt vallja, hogy a jelentés-tan a logika bevezető része. A belgrádi Nolit könyvkiadó 1961-ben adta ki a Symposium sorozatban *Dialektikus jelentés-tan* (*Dialektička teorija značenja*) című kiváló művét. (A fordító megjegyzése.)

ÉNEK MINDEN NAPRA

Ladik Katalin

I.

Mert régen ismerős, ismerős nekem
az arc mely ajtómban pislákol
hol csillag pendül
a húrok fázósan megjelennek
a deszka kiszabva tüdeje körül
és jó ez születéshez és halálhoz
mindez ismerős nekem.
A frissen locsolt szőnyegen
csengve mint aki
kifényesedve érkezik célhoz
a szögekre lányokat festek
s tovább a késekig, megfontoljam-e.
Hibátlan részvét mint egy nézőtér
mely fehéren rebben
hús csokorba vándorolnak egy testben a műszerek
velük tartsak-e vagy tovább
lámpát ostromolják bronzdíszeset
mely a pohárba ágaskodik.

Mint aki magával hordja bűgását szélvédő üvegeknek
s harangokét, arcát körülfonja
sok áttetsző kéz s láb, zöld széken
fogai várnak sorakozva.
Alszik egyet
csipője körül a holdat meglazítva
halkan ahogy ajtók keringenek
s falak miket kivágtak fürge ollók
pillája alatt csipkét horgol.
Magam vagyok mint borkék ujjak
hogyan kezdjek hát neki.
Más az kit háromszáz sor bont széjjel
s ijedten a comb árnyéka felé
fölfeslik valahol.
És az kit saját szájára ráhajolva

miként a hangszerek húros-kecsesen
a bronz és zöld vizek lehúznak;
bolond lesz egy ziháló üvegbokorban.
Fordítok egyet
a fények spirális drót-erek lustán kitakarózva
arcom agancsszerű, valami gyöngyözés.
A lányok elzárva körülöttem
egy tükkörben teleltek át
s talpra ugranak de már halottan
a bámész áfonyák.

II.

Esőt neki
így lép a terembe a hős
bordái alatt madár honkol
rám se méz
sápadt lesz bikához hasonló
nem akar elfogadni.
— Jaj elég tiszták-e
csípőm lekopasztott szánnyai —
vörösre rányílnak lebukóban.

Ki sebzí fel a fákat hajnalonként
az ágy esőtől duzzatag
így szól
a zongorát a por-ruhával
a tányért meg mással
és aztán
minden étkezés után
jaj a Perse-verseket letörli-e
és újra áttelkerni
beszélj csak
ilyen szövegekkel semmit se lehet kezdeni
és ahogy rányal tej-fehér cseppjein
délben táj leszek vagy pudíng.
Ez az a nap
hab dobálja a billentyűivel
ez az ő langyos nyerítése
a minden irányban pányvázott tenger.
Ügyis lejjebb szállok én
vásznat oldani színes-sós kezemmel
füstölgő nyaka köré.
Mi ketten
én visszafordulok
hogy testem kiköphesse
van elég időm
a hősök már így járnak.
Örült molylepke a fejem körül.

III.

Egy napon a virágok eloldják magukat
gyors és egyszerű lesz a vágás
a mezők összecsukódnak

a csontokból sugár kel fűeres
 elszivárog szőlő-íze nyakunknak
 és lesz ki a késsel halkán lehever
 mert a kés nem szeret zuhanni
 a cserjék megdobálják.

Elindulunk te meg én
 ha habosra fürdették kedvesünk szemét
 a folyók s csillaggá szappanozták.
 Nyomunkat hiába keresnék
 a hajnalnak nincs szaga
 lány fűrészelő iszapból kihajolva.
 A lányok fűrtösre eszik magukat
 langyos kagylókról a fény
 hasukat bearanyozza.
 A rácson túl
 lázas égitest kerékre kötve
 még visszanéz.
 Unom a halál ékszerait
 csontjaimat bádogdobozban fogom hordani
 testem cseresznyék temetője.
 Azt hiszem fává sötétülök.

IV.

Órák hosszat ülök a fekete deszkafallal szemben. Amikor először kíséreltem meg az ébenfa pálcikákkal pislogás nélkül szembenézni, csak három óra hosszáig bírtam. Szemüregemből és a fekete deszkafalból vörös rudacsok bújnak elő — lángszínű kigyók. Elhatároztam, hogy megtanulok játszani valamilyen hangszeren. Szeretnék egy csupa ébenfa pálcikából álló hangszert, amelyen csak vérpiros körömlakkba mártott ujjakkal szabad játszani.

Szomszédom zöld-piros csíkos házikabátot visel, amelyen barnás gomba-térkép mutatja a pörkölés nyomát. Egy alkalommal nekem is lángra lobbantotta ruhámat napkorongú melegítője, akkor láttam először az arcát. Így festenek az erdei gombák alulról, növés közben.

Nagyon szereti, amikor a négysoros fehér gyöngyöt viselem. Sokáig csókolgatja bőrömön a félgömb alakú bemélyedéseket, amelyek hol rózsaszínűek, barnák vagy elszenesedett feketék — nagyságuktól függően. Különösen a legfelső sort szereti, melynek íze a barna ki nem pattogott kukoricáéhoz hasonló.

Az ujjak olykor lecsapnak a csillogó márványkockára. Egyszer jobbról, egyszer balról. Aztán csak jobbról. A kéz jobbra nyúl, lustán a fogak fölött keresgél, aztán lecsap. Egy fekete. Megritkulva hűvös fekete testük. A fehérek valamivel többen vannak. Öt fekete hét fehér. Öt fekete hét fehér. Négy fekete. Ismét kiszakít egyet. Három. A fehérek mind jobban dagadnak. Vakítanak. A kéz ugatva lecsap az utolsó feketére is. Helyén barnás drót pillog.

A zongora csupa fehér billentyűből áll.

ARANYHEGYEK BIRODALMA

Ivan Goran Kovačić

Ne szürcsöld olyan hangosan azt a levest, te bugris paraszt, te! Most gimnazista deák vagy! — rótt meg tizenkét évvel ezelőtt Félix Aubeck, a lakásadó gazdám, a karlovaci gimnázium földsíket pedellusa, máskülönbén szenvedélyes könyvbúvár és Ófelsége, az Alkohol lelkes hódolója. Vállas, zömök ember volt, hosszú, izmos karokkal, nyaka, mint a bikáé, és széles, döngő léptekkel járt, mintha súlyos terhet cipelne hajlott hátán. Ez a járásmód — minden bizonnyal — még abból az időből maradt meg nála, amikor cirkuszi mutatványos volt; tüzet nyelt, kiköszörült borotvapengét huzigált kiöltött nyelvén, vasdoronggal csépelhette dagadó izmait a mélyen tisztelt publikum, vagy az állvány legtetején egyensúlyozva, erős bőrpánttal összefogott két kis söröshordót tartott a foga között, egy harmadikkal pedig teljes erővel döngette.

— Nézd csak! Ne a fogaddal törd fel a mogyórót! — rázta fejét haragosan, miközben nagy, bozontos szemöldöke alól meleg szempár sugárzott rám, számlálatlan pohár pálinkától kifakult, vizenyős-kék szemek, akárcsak azok a kék vászonlepedők a mosóporos dobozokon. Majd kihúzta az asztalfiókot, és bánatosan emelt ki belőle egy összezúzott lencsét, egy lehasított üvegfeneket meg egy leharapott, zöld üvegnyakat.

— Így lá, erre pazaroltam a fogaimat. Ej, pedig... egyszerre négy embert föl bírtam emelni velük, a derekuknál fogva. De most... — és ásított, hogy megsárgult bajsza alól kitetszettek fekete, letöredezett fogai, némelyiknek a fele is hiányzott, zápfogai helyén pedig előpiroslott meztelen ínye.

Átrágtá magát a karlovaci gimnázium néhány ezer kötetet számláló egész könyvtárán. Ám legnagyobb gyönyörűséggel azokat a regényeket olvasta, melyek a főúri kastélyok, másrészt pedig a szegénység életét ábrázolták, s egyszerre csak kiderül, hogy valamely ágrólszakadt szegényember grófi csemete. Ez az ízlés nem műveletlenségében, a választékosság hiányában gyökerezett. Dehogy. Félix Aubeck egy gróf természetes fia volt, keresztlevelében is úgy állt, gyakran mutogatta nekem könnyes szemmel.

Az olvasás és pálinkázás szenvedélyén kívül (a szilvórium, törköly, gyomorkeserű, cseresznyepálinka stb. meg se kottyant már neki, tisztá spirituszt ivott) volt még egy kedvtelése: a halászat. Éjszaka jártunk

ki a Koranára, s csónakból fogtuk a sügért, pontyot, harcsát. Remek horgász volt. Hihetetlenül meg tudta érezni ujjá begyével a horog legapróbb rezdülését is. Az ő társaságában tanultam meg nagyokat hallgatni (otthon mindenkinek az idegeire mentem rettenetes szószátyársággal), mert úgy volt, hogy ha mondani akartam neki valamit, föl kellett ágaskodnom és a fülébe mennydörögnöm mondókámat. Márpedig a halak sem szeretik a lármát.

Félix dolga volt a gimnázium kapuját nyitogatni, amikor a professzor urak érkeztek, és a csengőszó előtt be nem engedni a kaput rohanó diákokat. Rettenetes öklei pörölyként záporoztak ilyenkor a nebulók koponyáján, én meg közben már az osztályban ültem, és gögösen nézelődtem kifelé az ablakon társaimra. Tengernyi ceruzát, tollat, tintatartót hozott mindig haza; a padokban találta, gazdátlanul.

— Még majd a fejüket is elhagyják egyszer, a maflái. Nesze, jól jön majd...

Gyakran elkísértem a fizikai szertárba, Félix pedig sorra megmutogatta nekem a gépeket. Maga is kísérletezett, mint egy valóságos tanár. A természetrajzi szertárban az állatvilágról magyarázott, üveg-edényekben úszkáló, állatseregletnyi gyíkcskával, féreggel, kígyóval meg a legkülönfélébb testrészekkel szemléltetve fejtegetéseit. Így lettem örök lakója ezeknek az orvosságzagú, csendes termeknek, úgyhogy később, a harmadik osztályban, a tanár úr sokszor napközben is a laboratóriumba szólított, hogy elmostam a kémcsöveket, megtisztogassam a többi csőfélélt is, vagy hogy port törölgessék. Amikor valamely kísérlete nem sikerült, szigorúan felém fordult:

— Látod, Kovačić, megint nem mostad ki rendesen a kémcsöveket!

Tanulmányaim első évében még rendszeresen érkeztek a havi pénzküldemények kosztra, lakásra, egyebekre. Később már terményben fizettek értem. Minden pénteken beállítottak a lovaink Rakovacra, tele szekérderek elemózsiával. Aztán — ez is elmaradt. Új nadrág, kabát és szép cipő helyett csak amolyan folt hátán folt gúnyát viseltem. Kis tamburámmal vigasztaltam magam, de a háziasszony féltékeny, bolondos lánya azt is szétverte a fejemen. Kövér volt, vaksi, és hetente egyszer alaposan eldöngötte a babája, egy magas, ösztövr bosnyák, akkora étvágyú, hogy egy evésre képes volt bevágni egy nagy tál babot, néhány tányér levest, jó pár halat, s utána még kalácsot is. Ezekben a nehéz napokban Félix volt egyetlen pártfogóm.

A harmadik osztályban óraadásra adtam a fejem, hogy megvehessem a könyveket és ruházkodhassam. Három tanítványom, szintén harmadik gimnazisták, különös társaságba kevert, amely gyakran akasztott tengelyt a karlovaci inasokkal és a környékbeli falusi gyerekekkel. Kijártunk a Koranára, és ott vártuk a túlparton álló ellenséget. Tutajokon és csónakokon üldöztük őket, az ellentábor viszont kövekkel bombázott bennünket. Bajtársaim többsége olvasta May Károly könyveit, ezért hangos uff, uff! fölkiáltásokban törtek ki az izgalmas jeleneteknél, s úgy szólították egymást, hogy Saskarom, Szelek Szárnya és hasonlók. A másik csatatér a rakovaci fűrészmalomnál volt, a mi birodalmunk határa pedig a patakon átívelő vasúti átjárónál. Csodálója voltam vezérünknek, Old Shaterhandnak, aki valósággal száguldott korszolyáján és mint a nyíl úszott a Koranában. Egyszer, a svarčai* parasztgyerekek ellen intézett rohamunk után, a mieink megfutamodtak (hiába volt csúzljuk, lándzsájuk és hiába az indiántoll is a fejükön); én meg, egy kátrányos oszlop mögül lövöl-

* Svarča — Karlovac külvárosa.

dözve, magam maradtam a csatatéren. A kis parasztfiúk a hídon át a hátam mögé kerültek és bekerítettek. Uzsgyi, vedd el magad, de a hátamon, az oldalamon meg a lábam szárán, bizony, csak úgy pattogott a kő, apró is, darabos is. Fölugrottam az egyik mellékvágányon álldogáló tehervagonra. Bemenekültem a fékezőfülkébe, és erősen megmarkoltam mindkét ajtónak a kilincset. Üldözőim odakint két oldalról belecsimpaszkodtak s a karomat feszítették, néhányan meg a fék keskeny nyílásán át kővel dobáltak, hogy beverjék a fejem. Nem maradt más hátra, hirtelen elengedtem mindkét kilincset, hogy a kintlevők egymásra hemperedjenek, én meg, keresztülgázolva rajtuk, illa berek, nádak, erek, futásnak eredtem, bőséges közápor áldásától kísérve. Az úrfiakat és hős vezérüket attól fogva megvettem gyávaságukért, mert láttam egyszer, mekkora hévvel mentették a parasztfiúk bajtársukat, amikor foglyul ejtették; ellenben engem ráadásul még alaposan le is hordtak messze a csatatér mögött elbújt barátaim, mert nem futottam velük.

De hát ez az indiánosdi tett íróvá.

Egy napon a természetrajz tanára hívatta Félixet, és az orra alá nyomta a spirituszos üveget a kígyóval:

— Nézze, Félix, furcsa eset — de az mégse lehet, hogy ez a kígyó annyi spirituszt fölszívjon.

A hónap utolsó napjai voltak ezek, sokadika. Gazdám egyetértett a tanár úr véleményével, de a spiritusz azért párolgott, csak párolgott a tanár Félix, kutyaszorítójában, amikor a tanár úr komolyan megharagudott, bevallotta nekem, hogy ő itta ki az alkoholt a kígyós üvegből.

Ekkortájt történt, hogy gazdag tanítványom és osztálytársam, aki valóságos bolondja volt May Károly regényeinek, azt a kérdést szegezte mellemnek, tudok-e említeni legalább egy May-könyvet, amit ő nem olvasott. Elfújt egy csomó könyvcímet, mire én:

— Kedves barátom, van May Károlynak egy könyve, amit még nem fordítottak le horvátra. Félixnél láttam a német eredetit, harci táncot járó indiánok vannak rajta, a címe pedig fordításban ez: Aranyhegyek birodalma.

Olyan meggyőzően füllentettem, hogy belevörösödött meglepetésébe, nekem meg, magam sem tudom, miért, Félix búbanatos arca jutott eszembe. Noha nem volt „papucshős”, azt az átkozott esetet a spiritusszal nem vallhatta meg vele egy kenyéren élő feleségének sem, márpedig nem hazugság volt a kenyere.

Osztálytársam rázott föl mélézésomból:

— Azt mondod, érdekes könyv!?

— De hát hogy mondhatsz ilyet, kedves barátom?! Ez sértés May Károlyra nézve!

Körülnyaldosta száját, sóvár pillantást vetett rám, s elcsuklott a hangja mohóságában:

— És hogy juthatnék én hozzá, hogy elolvassam?

— Kedvesem — válaszoltam nyugodtan —, Félix úgy olvas németül, mint a vízfolyás. Na, ha akarod, megkérem, fordítsa le nekem fennhangon, én meg mindent pontosan lejegyzek.

— Jaj, megteszed valóban? Tudod, mit... megfizetem a fáradságod. Hány oldalas a regény?

— Hát, sok, nagyon sok — s itt, ajánlata fölötti örömben, szünetet tartottam. — Ötezer oldal, 240 fejezet. Az elsőnek a címe: A kincsesbarlangban. A másodikiké: a tűzfolyó. A harmadiké: A halálvadász.

Nyakát behúzta, álla leesett csodálkozásában, és repdeső nyelvén láttam, hogy szótagolja utánam: A kin-cses bar-lang-ban...

S így megállapodtunk oldalanként egy dinár tiszteletdíjban, én pedig még az este asztalhoz ültem, s szöni kezdtem az aranyhegyek birodalmában esett csodálatos történeteket. Emlékszem az arannyal teli barlangokra, melyeket a sápadtarcú rablók el akartak foglalni a Caddao, Apalaki, Tlinkiti törzsektől. Emlékszem a hős Viracochera, akinek a neve annyit jelent, hogy „tenger tajtékja”, mert kisgyermek korában a folyóparton találták, különben pedig nemzete jogainak hős védelmezője volt. A harcosok függőleges írással írtak, furcsa jelekkel számoltak és titkos nyelven beszéltek. Tomahawk, musztáng, lasszó — mind előkerült a gyönyörű Amotkana, Viracocha kedvesének védelmében, akinek neve annyit tesz, mint „szeplőtelen anyától született”. Az én indiánjaim ismerték a villamosságot, a vízvezetékot, a legfantasztikusabb gépeket, háborúikban pedig a legrejtélyesebb módon öltek meg vagy ejtettek foglyul száz meg száz sápadtarcút, s a foglyokat aztán válogatott kínzásoknak vetették alá. Minden rokonszenvemmel a kifosztott rézbőrűek és egy védelmükre kelt horvát származású hős oldalán álltam. Viracocha megbecsülte, és viszonzásul a segítségért, beavatta törzse titkaiba, majd gazdagon megjutalmazta. De nem engedhettem meg, hogy ez a hazánkfia engedjen a kincs csábításának... A neveket egy Amerikáról szóló tudományos könyvből vettem, amelyet Félix szerzett be nekem. A hitelesség kedvéért néhány indián nyelvi mondatot is idéztem...

Nem is tudott volna senki erről a munkámról, ha egyik éjszakámon nem bóbiskolok el a kézirat fölött. Mivel szokatlanul sokáig égett kis szobámban a villany, Félix fölkel, és kíváncsiságában elolvasta az egészet. Nem ébresztett fel. S másnap sem szólt semmit felfedezéséről. Annyit mondott csak, hogy a tanár úr szörnyen haragszik a spirítusz miatt, ő viszont azt bizonygatja neki, hogy a kígyó később magától visszaengedi az alkoholt az üvegbe, mert — úgy látszik — valami csuda részeges országból való a rusnya férgé. Akkor mondogatja ezt, amikor már bevett egy pár csepp szíverősítőt a maradék spirítusból. Közben azért őszintén gondolta, hogy első alkalommal megveszi a spirítuszt, s miután pótolja a hiányt, meglepi a professzort a valóra vált jóslattal.

Igy történt, hogy két nap alatt megírtam ötven oldalt (amihez manapság néhány hónap kell, fél év, néha egy egész is). Elvittem a regényt May Károly nagy hódolójának, és 43 dinár ütötte a markomat, mert nem volt több neki. Tüstént elszárgultott rejtékébe, hogy fölhabzsolja az áhított olvasmányt, én pedig megkerestem Félixet, és átadtam neki a pénzt. Amikor harsogó ordítozás közepette végre megértettem vele, honnan a pénz, a levegőbe emelt, megcsókol, és bevallotta, hogy olvasta a dolgot, és hogy érdekes. Elugrott a boltba, alaposan bepityókázott, majd becsempészte a spirítuszt a laboratóriumba; nekem pedig papírt meg néhány könyvet hozott: Az *utolsó mohikánt* és egyéb indiántörténeteket.

Noha olvasóm naponta munkára hajszolt, nem folytattam az elkezdett regényt. Őt magát a pokolba küldtem, míg jó dolga van, és odavágtam neki, hogy nem May Károly regényét olvasta, hanem az enyémet. Mire a szemembe röhögött és elnevezett alakoskodónak.

De ami a fő, aranyhegyeim gazdag birodalma 43 dinárt jövedelmezett, megvolt hát a spirítusz, ami visszaadta drága Félixem lelki nyugalalmát és ámulatba ejtette a tanár urat. Alapos megfigyelés alá vette a fura részeges kígyót, hogy végére járjon különös titkának.

Nem tudom, közzétett-e erről valaha is tudományos értekezést.

BESZÉLGETÉS EGY HALLGATÁSRÓL

Miroslav Egerić

A hallgatás csak azoknak nehéz,
akik nem gondolkoznak.

Ivo Andrić

Komoly tanulmányokat írtak Andrić életművéről, sokat elmondtak abból, amit mulhatatlanul el kellett mondani, új és új szemszögből nézték, vizsgálták alkotásait, kezdve attól a felfogástól, hogy az andrići írásmű Boszniából és sötét vilajeteiből ötvözött virrasztás, folytatva azzal, hogy leszögezték: magányos hőseiben mély emberi közösségtudat él. Elmondották, hogy Andrić átlépte Bosznia határait, s noha témáinak és motívumainak forrása, gyökere ez a vidék, megállapították, hogy amikor a múltba, a letűnt világba kanyarodik vissza, akkor is a jövő felé halad, nem áll meg a fehérre meszelt sírok történelménél. Leírták, hogy stílusa tömör, ami egy bölcs belátás következményeit is jelenti, azt is, hogy az igazság stílusa a legmegbízhatóbb stílus; de hallgatásának természetéről, magáról alig mondtak többet a sablonoknál, és nem született élénk, mozgalmas beszélgetés a csendben foganó, de ott el nem haló bonyolult, mélységes gondolatról. A kényelmes sablonokat, amelyek — sajnos — az iskolapadtól kezdve nyomon kísérik olvasóit, csak gyarapította a jubiláris hev és a sok közhely, amelyek sohasem jutnak el a lényegig. A minőségkeresés helyébe a szuperlatívuszok mennyisége került, de — nem esett szó az író lelki-világáról, s még kevésbé alkotó hallgatásában rejlő drámai erejének lappangó elemeiről. Az ünnepi pátosz kései napjaiban, amikor a dicsőség hatalmas szárnya borult az író fölé, aki a legvilágosabban látta ennek a dicsőségnek csalárdságát (Nobel-díj, hazai és külföldi levelek, táviratok áradata, rengeteg cikk, sok szó — kevés értelem). Megmagyarázhatatlan szégyenkezést érzek, ha arra gondolok, hogy olyan emberről írok, aki leírta ezt a megdönthetetlen, lerombolhatatlan gondolatot: *Hallgatásban a biztonság*. És mégis. Hát nem az a sorsa minden kimondott szónak, hogy egy napon ambíciótól útra keljenek és a gondolat, az értelem, a szépség partjaira tegyenek valamit? Hát nem ennek a megismerésnek az árnyékában íródtak Andrić könyvei?

„Andrić prózájának mélyébe — írta Andrić egyik fiatal és éleslátó tolmácsolója — egy üldözött, szenvedő lélek van befalazva, amelyben kiirthatatlanul él a gondolat, hogy lehetetlen e világban megőrizni a tiszta lelkiismeretet még akkor is, ha az embernek tiszta a keze. Az ember — ha másképp nem, hát álmában — adósa, ellensége valakinek. Úgy, ahogyan Marko atya, a kreševói vikárius mondotta: »Nincsen világosan és igazán kettéválasztva az isteni az ördögítől, és nem lehet tudni, senki sem tudhatja, mekkora is a tisztaság ereje és hol van a határa.« Minden, ami csak körülveszi az embert, tartósabbnak, erősebbnek látszik nálánál. Mit tehet az ember a küzdelemben, amelyben minden végtelenül átkozott, minden felülmúlja és alárendeli az embert —, mindjobban megfélemedezik magáról és elvész a földön, amely sokkal erősebb és tartósabb az ő életénél.»

A végtelen és közömbös világban csak egy kis pontocska az ember, s elvész, elenyészik az idő és a tér nagyságában. Összelapított, a világ fölmérhetetlensége, óriásvolta, serkentései, jelentései és folyamata alá szorult lény. „Milyen erőre, hatalomra volna szükség — kérdi önmagától Marko atya —, hogy mindez megszűnjék, milyen bölcsességre, hogy az ember kikerülje azt a sok-sok csapdát, amit ez a soha meg nem szűnő balsors az önmagát is ámitó csekélyke emberi értelem elé állít.»

Mindezek az okos gondolatok, amelyek — akárcsak Andrić rejtélyei is — válaszolatlanul maradnak, egy Andrić sugalmazta gondolatban térnek vissza koncentrikus körökként: az ember túlságosan is roskatag, likacsos, omladékony épület ahhoz, hogy magának tulajdonítsa az isten kiváltságait, túlságosan egyedül van ahhoz, hogy világ legyen, túlságosan az érzelmekben él, ezért nem lehet saját életének és rejtélyeinek bölcs megoldója, túlon túl a mulandó pillanatnyi szélsőségeknek adja át magát, nem sejtheti meg, nem szívhatja magába az örökkévalóság biztonságát.

Andrić valamennyi főalakja a maga módján csendes filozófus, gondolkodó, teli belső nyugtalansággal, valamennyien magukon viselik a gondolat, saját létük fájdalmas és néha beteges egzaltációját, valamennyiükben ég a kétség, a zavaros akarás, hogy változtassanak az életen, hogy úrrá legyenek földszintes, triviális változatán. Mindegyikükben kitartóan, megbízhatóan dolgozik egy láthatatlan és körülhatárolhatatlan szellemi előkelőség, amit az esztétikai metafizika felsőbbrendűségének mondhatnánk, ha ezek a szavak illenének Andrić elbeszéléseinek ordasaira, gonosztevőire, vérontóira, szörnyetegeire. „Még Magyar Musztafában (Mustafa Madžar) — írta Isidora Sekulić —, ebben a vadállatban, szilaj pogányban, gyilkosban, perverz gonosztevőben is él egy bizonyos gondolati kifinomultság”. Ő mondta: „A világ teli van mocsokkal.” Juszuif vezír meg ezt írta: „Hallgatásban a biztonság”. Andrić elbeszéléseinek legegyszerűbb alakjaiban is, nyomorúságuk ellenére is lángol a gondolat.

Andrić alakjainak teljessége és zártsága ellenére gyakran úgy érzi az olvasó, hogy elbeszélései és regényei hosszú-hosszú, antik kertek, amelyekben tisztára filozofikus, bölcs beszélgetések folynak az élet, a halál, az öröm, az alkotás és a szépség lényegéről, annak ellenére, hogy maguk a filozófusok tisztában vannak vele, hogy beszélgetéseik soha sehol sem érnek véget. Innen ered az az érzés, amit Andrić szavai keltenek, hogy az egészen brutális tettek, események sem egészen brutálisak, mert mögöttük békés, de határozott fény ragyog. Mindezt a gondolat észrevehetetlen, háttérbe húzódó energiája hatja át. Az elbeszéléseken keresztül dúsan hömpölyögnek a szerteágazó

búvópatakok, egyetlen kép sem magáért a képért van, minden egy távoli terv szerint történik, mindennek megvan a maga rejtett értelme, amire csak közvetve vetődik fény, mint minden igazi alkotás esetében. „Csak az isten és az író ismerik a végső értelmet és igazságot, mindenki másnak csak a tudás hiányos töredéke jut.”

„A világ teli van mocskokkal”, de szépséggel és gyilkosokkal, de hímzörémekkel is és lányos sóvárgással; ebben a furcsa, szervezett káoszban szexuális bűnözők is vannak, akiktől borsózik az ember háta (Magyar Musztafa), és szépségek, „amelyek megtörténtek” (Anika), és az oszmánok rafinált szadizmusának kegyetlenségei, de benne van az ősi, meleg, könyörületes lélek is, egy szerzetes a törökök felé kitért lelkének könyörületessége is, benne a tél, a fortély és a gonosztett nyers realizmusa, de érezzük benne a kiskapuk mögül lebbenő illatos szellőt, a lányos formákat rejtő rácsot, s mellettük a hamisság és a gazság uralmát, de az „álmok épületanyagát” is.

Andrićnak ez a hatalmas freskója mesebeli panorámának látszik, amelyben minden megvan — kivéve az állandó és állhatatos emberi örömet. Hősei nevetségesek, tragikomikusak, fejük a felhőkig ér, de lábuk a sárba ragad. A nőknek, akikről ír, széles a csipőjük, s azért jöttek e világra, hogy az „élvezet edényei” és a bűn forrásai legyenek, valójában pedig szerencsétlen áldozatai az önmaguk által felajzott ösztönöknek. Törökjei „eszeveszetten nyúlnak minden nő után” (I. Sekulić), szerzeteseinek csuhája alatt „az alacsony szenvedélyek, ösztönök, indulatok folyékony masszája rotyog”. Ehhez a panorámához tartozik a hideg, megfontolt Nyugat a maga műveltségének, rendjének és szervezetének eszményeivel, ide kapcsolódik a zord, szilaj Kelet semmittevésével, csak azért is gondolkodásával, dacával és a lagymatag meg féktelen életének költészetével. A képet szakadatlanul kavargó, porló és gyülekező energia sokféleségének gazdagsága, az életet összetartó erők szüntelen kereszteződése, az ellentétes pólusok, emberi energiák és a világ dolgainak szakadatlan áramlása.

A Kelet legyőzi a Nyugatot, a Nyugat összeütközésbe kerül a Kelet lomhaságával, mozdulatlanságával és fatalizmusával, a nők elzárkózottságukkal bőszi dühöt árasztanak a férfiakra, a szélben lengő bugyogókkal mérgezik a férfiak békéjét és magányát, ezek meg az önmagukról alkotott saját ideálok karmaiban vergődve fújnak ellenségeikre, a nőkre, abban a szent meggyőződésben, hogy minden rossz tőlük származik. A valóság szembekerül az illúziókkal, a gondolat az indulatokkal, a halál az élettel. És így megy ez, így újul meg egyre és egyre az élet szakadatlan ősi és megfoghatatlan makacsságával, és így megy ez, így újul meg ismét és újra a könyörületet, bűnbocsánatot nem ismerő élet szakadatlan ősi és megfoghatatlan makacsságával, s az élet könyvében a kíméletlen hóhér bosszúja írja elő az ember minden mozdulatát.

Hol van hát akkor menedék, enyhely a „gondolkodó nádszál” számára, mit hozhat a holnap, van-e rá remény, hogy az ember megóvja magát a korai haláltól, az emberek és a világ dolgai közötti ellentétes törekvések összeütközéseiben? Lehet-e tiszta lelkiismerete az embernek, ápolhatja-e az előkelő hallgatást, amikor áradat vagy vihar dühöng körülötte, amikor az édesanyját ütlegetik, vagy a gyermekeit lincselik, ha a hallgatás egyben hallgatólagos beleegyezést is jelent? Ha biztonság a hallgatás, van-e annyi értelme írni erről, mint pufogó frázisokat hangoztatni mindenki kötelességéről és mindenki iránti felelősségéről?

Andrić azt írta egyszer, hogy a beszéd is lehet sivatag, hogy szavaink okozati ereje sokkal nagyobb, sokkal gyilkosabb, mintsem sejt-

jük, sokkal nagyobb, mint ahogy elképzeljük. „Lehet, hogy a hallgatásban eltemetett szavak vannak, amelyek, ha kimondanánk őket, pusztulást és boldogtalanságot hoznának”, így hát a mélységbe húzó szavak ellen a legbiztonságosabb bástyafal a — hallgatás. Juszuf nagyvezír hallgatásba burkolódzott a szavak kínálta hiúság elől, a szultán sok nagy rangú udvaronca fizetett életével azért, mert megengedte magának a hangos beszéd fényűzését, Kamil, az *Elátkozott udvar* fiatal, boldogtalan gondolat-vitéze három hangosan kimondott szó miatt a fejével fizetett, és se szeri, se száma az emberek szürke, névtelen tömegében azoknak, akik — akár tudják, akár nem — saját hajdan és valahol kimondott szavaik nyűgét viselik. Mintha a szavak zűrzavart okoznának a dolgok és a világ értékeinek „harmonikus” rendjében, mintha a világ és a benne levő dolgok diszkrét és veszedelmes ügyességgel csatáznának a szavak születése ellen. Minden néma, lappangó, noha néha bársonyos fényű összeesküvés, minden törekszik valahova, valamire, és az összeesküvés feszült légkörében kiejtett szó legelőbb azt ejti törbe, aki kimondta. Az emberi dolgok világa bírja el legkevésbé a változásokat, mert minden pillanatát meghatározott áldozatok árán küzdötte ki. Ennek a világnak minden zugába ezer meg ezer hazugság és igazság, az egyesült agyak leleményessége, akarása és véletlensége van beépítve. Maró erő a szó, lerombolhatja vagy legalábbis átalakíthatja ezt az épületet, amely viszont állandóságra törekszik, ugyanakkor szüntelenül porlik. Legtöbbször nincs is kétely: „a meglevő műnek” áldozatul vetik a szót, egy „törvénytelen-ség” vakmerőségét a „törvény” állandóságának, a nem létező kockázatát a meglevő stabilitásának. Mi is a kékvérű Kamil szubtilis melankóliája és költői nyugtalansága a szultáni gépezet hatalmasságához mérve, mit jelentenek ezek a szavak: és vagyok —, amelyek kemény rendőrkoponyák jelenlétében hangzottak el, ha minden erő összefogott, hogy leüssék a fejét ennek a boldogtalan, képzeletbeli, ábrándozó „Dzsem szultánnak”. Egy éjszaka sötétsége — éppen olyan, mint a többi éjszakáé — fölfalta bánatos lényét, az idő feledést borított rokon sorsú társaira, mégis megmaradt, fennmaradt ez a mesteri vésetű, egyszerű két szó! Lehet, talán valóban csak azért van az élet, hogy egy jó könyv vagy egy szép mondat leíródjék!

Ennek a következtetésnek a melankóliáját Andrić hősi érettséggel fogadta el, és egy ilyen „hallgatásnak” az eredménye az *Elátkozott udvar* — a lángeszű mértéktartás, bölcsesség és ihlet remekműve. A bölcsék hallgatása a költők jövőbe látásává, az emberi sorsok egységévé nemesedett, függetlenül a helytől és időtől, ahol és amelyben ezek a sorsok megjelentek, és csupán már jelenlétükkel a hallgatásnak, a teljes hangtalanságnak a helyeslését és tagadását jelentik, tagadását a nemlét elégültségének, amelyből az indiai közmondás ékesszóló bölcselete származott: jobb ülni, mint állni, jobb feküdni, mint ülni, de legjobb halottnak lenni. Andrić hallgatása feledhetetlen, út a növények gyökeréig, és már csak ezért is él — a lényegért, az emberi értékekért.

Bodrits István fordítása

KÖRÖK A HOMOKBAN

Major Nándor

A TELJESSÉG ÉS A RÉSZEK

A közelmúltban egy hirtelen kerekedett vita során ismét felmerült a régesrégí kérdés, hogy az, amit a szépirodalmi művekben találunk, megfelel-e a valóságnak, illetve meg kell-e felelnie vagy sem, s ha igen, miképpen; egyáltalán: miféle tünemény ez a művészet? Az utóbbi években már-már azt hittük, hogy a válasz nagyjából már dereng, de úgy tetszik, nem véletlenül nyugtalanította e probléma minden korok gondolkodóit Anasztotelésztől Goetheig és tovább napjainkig: nyilván van valami magában az irodalomban, ami félreértésre ad okot.

Természetesen ki is térhetünk a probléma elől s kissé hányavetén erre az álláspontra helyezkedhetünk: már Goethe is kikelt a külső igazságnak a műre való ráerőszakolása ellen, mert a műnek belső igazsága van, kigúnyolta az afféle festőket, akik olyan cseresznyét festenek, hogy rászállnak a madarak és csipegetni kezdik, s mivel manapság már jóval többet tudunk a valóság és a művészet kapcsolatáról, mint Goethe, méltán elvárhatjuk, hogy azt, amit már az ő korában is be lehetett látni, napjainkban igazán szem előtt kell tartania mindenkinek, akinek — miként egy jeles írónk kissé tudálékosan, kissé mulatságosan mondotta — „nem túlságosan vékony rétegű a kulturális tudata”.

Egy hajszálnyival azonban nyilván többet teszünk, ha legalább futólag szemügyre vesszük, mi ad folyton okot a félreértésre; s ha nem is merítjük ki a kérdést, csak egy-két pontot rögzítünk, talán a félreértésből is kevesebb lesz. Azzal kell kezdenünk, hogy felötlük bennünk: van valami végzetes abban a kettősségben, hogy egyfelől az író mindent a való világból merít, amint hogy élményeink, emlékeink, gondolataink, érzéseink, törekvéseink innen táplálkoznak, másfelől pedig művében egy olyan sajátos, *külön* világot teremt, amelynek *szigorúan vett* exempláris megfelelelőjét hiába is keresnénk. Megfordítva a dolog efféle paradoxonként bukkan eléink: manapság már az égvilágon senki emberfia el nem hiszi, hogy az, amit az író például egy regényben leír, csakugyan megtörtént, s hogy a hősei élő emberek voltak; a szépirodalmi műveket legfeljebb tanulságos, élvezetet nyújtó vagy szórakoztató dolgoknak vesszük, s hogy ez így van, tanúsítja az a körülmény is, hogy csakugyan *hitelesnek és őszintének* csupán a memoárok és a naplók műfaját hiszik — kivált a történés tekintetében —, s fel sem me-

rül bennük, hogy irodalmi műként lényegében ugyanaz vonatkozik rájuk, mint a többire, a különbség az *intimitásban*, nem pedig a hitelességben rejlik. De ha senki sem hiszi is el azt, amiről egy regényben olvas, mihelyt felismerni vél, vagy saját magára vonatkoztathat valamit benne, nyomban a valóságban való alapját firtatja. S nyomban előbúvik a nyugtalanság: folyton fennáll a *veszély*, hogy mégis való dologról van szó, aztán meg a másik *veszély*, hogy itt nem úgy áll, ahogyan a valóságban van, majd a harmadik *veszély*, hogy... És összegabalyodnak kívánalmaink és kritériumaink, s hirtelenében egy sereg olyan dolgot kérünk számon a műalkotástól, amelyeknek hiányát mindaddig a pillanatig, amíg valamire rá nem véltünk ismerni, természetesen vettük, hiszen zömével más tevékenységtől, például a tudományoktól, nem pedig a művésztől várjuk rá a feleletet.

Nem olyan esetről szólok, amikor egy szerző gyökeresen fellázad a szokásos értékek ellen, mert hisz tudjuk, hogy olyankor mik a játékszabályok. Camus Sisyphoszról szóló csodálatos könyve megtanított bennünket erre. Minden bámulatom Szókratészé, akinek volt ereje felhajtani a méreggel telt poharat is, nem pedig csak hirdetni tanait. Jól észben tartom Horkheimer szavait is: „Drákó törvénye, amely vérszomjas szigorúság benyomását kelti, a civilizáció egyik legnagyobb erőssége volt. Vele ellentétben — saját tartalmának és jelentésének tagadása folytán — Krisztus tana a keresztesek háborúdíjától a modern gyarmatosításig vérengző kegyetlenséggel van átitatva.” Az *absztrakt humanizmust*, a kézmódot és a ködévest ott hagyom a túlsó parton, rágódjanak csak rajta az óvatoskodók, a terméketlenek, ebben inkább Nietzschevel tartok: „Aki szörnyekkel küzd, vigyázzon, nehogy belőle is szörny váljék. S ha hosszan tekintsz egy örvénybe, az örvény visszatekint rád.” A zavar azonban ott kezdődik, amikor a megítélendő dolog — törpe létében — érdemén túlnövő szerephez jut, s a játékszabályok felborulnak. S a zavart csak elmélyíti az az áldatlan állapot, hogy széthullott az értékrendszerünk, s ott állunk tanakodva, mert egyazon ember is képtelen csakugyan nyugodt szívvel úgy-ahogy egyértelmű értékítéletet hozni egyazon konkrét esetről a feldarabolt teljesség különféle területein, mert az érintett egyazon dologról más értékítéletet hozhat a művészetelmélet, mást az erkölcs, mást a jog. Nem azért, mert tehetetlenek vagyunk, hanem azért, mert az értékrendszer szintézise ingabag. Ha egy műről a művészet azt mondhatja, hogy a részek erkölcsös vagy erkölcstelen volta csakis a mű egészének kicsengéséből ítélhető meg, a jog viszont azt, hogy a mű egészének (irodalmi) értéke nem érdekli, csupán egy meghatározott rész, az pedig önmagában erkölcstelen, az etika pedig egyre csak ácsorog relativizmusával, akkor az értékrendszerhez kapcsolódó három szféra között nyilván olyan alapvető ellentmondás van, amelyet csak az értékrendszer szintézisével lehet egységesen túlhaladni.

S ha ez a szintézis várat magára — észben tartjuk, hogy mindaddig a gyakorlat felvetette problémák késztetik tevékenységre az embert —, akkor sorra előjönnek a *közvetítő* kritériumok. A legfőbb ítélőbíró pedig a valóság. Csakhogy a művészet esetében — szomorú tapasztalataink fűződnek hozzá — tetszés szerint forgatható a valóság kritériuma. A legbálgább eset az örök dilettánsé, aki minden művészeti kudarcára azt válaszolja, hogy amiről szól, az a valóságban pontosan megtörtént. S míg az imént a valóságot kértük számon a műben, most épp azt marasztaljuk el: hiszen a művészet nem *másolás*; a valóságot — eszerint — előbb fel kell értékelni, majd képzelőerővel átformálni, így születik a művészet. Azt mondtuk: fel kell értékelni.

S itt ismét megmutatkozik az a végzetes kettősség, amelyről írásunk elején szóltunk, a paradoxon most értele: maga a mű a való világ valamiféle értékelése — egyfajta kihámozható értékítélet tehát —, a műről szóló ítélet is az, és minden további ítélet is. S ahányszor a művet értékítélet formájában a valóság szemszögéből kívánjuk megítélni, nem a műről, hanem a valóságról kapunk szintúgy értékítéletet, mint ahogy a mű is az; legfeljebb a műtől különböző értékítéletet, amelyet nyomban egybe is vetünk a műével. A körben való forgás sajátos esete ez: eleve feltételezzük, hogy a mi valóságról való értékítéletünk helyes, s minthogy a műé nem egyezik vele, hamisnak mondjuk: Csak éppen azt nem bizonyíthatjuk be, amit feltételeztünk: hogy a miénk csakugyan helyes. Erről ismét csak újabb értékítélettel szóhatnánk, ad ininitum. Még az az eset állhat fenn, hogy a művet a valóságról való tudományos ítélettel vetjük össze: ebben az esetben viszont tudnunk kell, hogy nem magával a valósággal van dolgunk, hanem tudományos képével, ha tehát a művészetet vele vetjük egybe, akkor a tudomány köldökzsinórján pangatjuk, illetve nem a tudomány mellé, hanem alá rendeljük, akár Hegel. Egyetlen megbízható út kínálkozik: a *szintézissel* létrehozott értékrendszer szakadatlan reflektáltatása minden terület értékítéleteiben. A teljesség szempontja. De ahhoz olyan értékrendszer kell.

Az előbbi szempontokban még ott kísértett valamiképpen a valóság *tükrözésének* gondolata. Ezt az elméletet azonban igen sok gondolatból háttérbe kell tessékelnünk. Ezúttal nem bocsátkozhatunk részletezésbe, elégedjünk meg ennyivel: ami *tükrözés*, az az *adott* dolgok vetítése, *lényegében* szemlélődő jellegű, legfeljebb az *adott* dolgok *magánvaló* folyamatainak irányára utalhat, hisz azért *tükrözés* csupán, vagyis épp az hiányzik belőle, ami Marx óta annyi embert magával ragadott: a jövő felé fordulás alkotó, tevékeny módja, nem pusztán politikai, hanem *művészeti* konzekvenciáival. S ezzel — talán mondanunk sem kell — tovább bonyolódik az értékelés dolga. Végül is oda kell kilyukadnunk, hogy minél tökéletesebb egy műalkotás, minél jobban sikerül megragadnia a művésznek az ember totalitását, annál kisebb a különféle értékmérő területek dilemmája, azaz annál egybehangzóbb ítéletet hozhatnak. A nagy műben az ellentétek és ellentmondások kiteljesülnek, éppoly gazdag, kimeríthetetlen világot nyújtanak, mint amilyen maga a valóság, s nincs mivel összevetnünk őket. De nem is érezzük szükségét: legfeljebb reflexiókig bátorkodunk. Az a részlet, amely a vérszegényebb műben dilemma elé állíthat valakit, hogy például erkölcsös-e vagy sem, a nagy műben elvész, feloldódik a káprázatos gazdagságban. Nem teszi kérdéssé, hogy vajon a mű erkölcsös-e, mert ítéletünk kizárólag arra szorítkozhat, hogy magát azt a dolgot, amit abban a részletben leír, erkölcsösnek tekintjük vagy sem. A vérszegény műben a részlet felfalja az egészet: nem a leírt tett, hanem maga a mű válik kérdéssé; a részlet integrálja a művet, nem a mű a részletet. A nagy mű viszont minden értékítélőre ráerőszakolja saját méreteit, az összkicsengés feltétlen figyelembevételét.

Csakhogy az ember totalitálását manapság már úgyszólván lehetetlen megragadni, s ez a művek sorsát is megpecsételi, meg a félreértéseknek is legfőbb forrása. Amikor még az irodalmi művek a mitológiában meglették tartalmukat és tárgyukat, a mítoszokban, amelyek az akkori felfogás szerint a lét totalitását nyújtották, azok a művek is, amelyek csupán e totalitás részleteit ölelték fel, félreérthetetlen, immanens kiegészítést nyertek a mítoszok többi, a műben fel nem ölelt, másutt rögzített világában. A mű részletei, még ha vérszegé-

nyebb alkotásról volt is szó, nem falhatták fel az egészet. Mindenki meg volt győződve róla, hogy amiről a mű szól, az csakugyan való dolog, csakugyan úgy is történt, ahogyan írva vagyon. Az őrjöngő Héraklészről mindenki tudta, hogy esendő ember; az, hogy gyerekeit megölte, félreérthetetlen tett volt, az emberek javára véghezvitt tetteivel és kinszenvedésével bűnhődött érte, de istenné is magasztosult e tettei által, aztán pedig, amikor templomokat kapott, a kor emberei természetesen vették, hogy Zeusz e kedvencének *káromkodással* áldozzanak. Ez a részlet nem bontotta meg a dolog egészének összhangját.

Ez az, amit az irodalom elveszített: az ember totális világát. Ha ma is megvolna egy elképzelésünk a totalitásról, ha világunk nem volna feldarabolva, akkor a művet, amely a részletet ragadta meg, nem kizárólag önmagában, hanem e totalitás fényében ítélnénk meg: jól beilleszkeszhető s kiegészülne minden részlet. S a totalitásról való elképzelést nem pozitív-tudományos értelemben veszem, hanem egy lényegében művészeti fogantatású összképre gondolok, amilyen a mitológia volt. Sőt attól mélyebbre markolóra. Úgy tetszik, Vanja Sutlić fényt derít a dologra, amikor ezt írja: „Ha a modern kapitalista, sőt szocialista termelőerők a technika és a tudomány eddigi típusával ellentétben állnak azzal a világgal, amelyet világias voltában, képzeletben és képzelet által dolgoztak fel, akkor érthető Marx posztulátuma a jövő termelését illetően, az a kívánalma, hogy a termelés *művészi jelleget* öltson, s ezzel *minőségileg* megváltoztassa saját arculatát a múltbeli termeléshez képest. S ha ez a jövőbeli, művészi jellegű termelés nem is nyugodhat mitológiai alapokon, mert a mitológia ideje végérvényesen a múlté — ami pedig azt jelenti, hogy az *igazi* művészet a mitológiától *sarkalatosabb* dolgot keres —, akkor az új művészet alapját a *természethez* és a *közösségi formákhoz* való egészen újféle viszonyulásnak kell képeznie: természetesebb viszonyulás lesz ez, azaz minden dolognak a történelmi élet őseredetéhez közelebb álló megértése, mint amit az újkori tudomány és technika nyújtott.”

Ha majd az önmagára talált ember tevékenységét csakugyan áthatja a művészet, akkor talán ismét kialakul totalitásunk világa. Nem a művészetben múlt, hogy az elveszett. Nem a művészet fogyatékosága ez, hanem világunké. A zavarok és félreértések ebből származnak. Természetesen akkor sem fog egyszeriben minden megvilágosodni a művészetéről, de legalább saját közegében kutatjuk a művészetnek azokat a kritériumait, amelyeket ma közvetítő vagy idegen közegekben vélünk meglelni.

KRITIKÁNKRÓL

Kezdetben pediglen a kritika abból állt — minden kezdet nehéz —, hogy az írók jól felfogott kéz kezét mos szamaritánus indítékokból lelkesedve *ismertették* egymás könyvét, főként a tartalom elmondására szorítkoztak, legfeljebb a leírt történet megtörténhetőségén mészakáltak el s halvány célzásokat tettek arra, miként bonyolították volna ők a cselekményt valami homályos megfontolásoktól indítatva, s minthogy szempontjaik alig akadtak, nem is eshetett nehezükre, hogy Montesquieu lélekvándorlásra kárhoztatott hősének szavaihoz tartásák magukat: „Eszedbe ne jusson valamit mondani, ha elég ügyes vagy a semmitmondáshoz.”

Erre még, mert kezdetben volt, emlékszünk, a későbbiek azonban, minthogy valamiképpen mindannyian közrejátszottunk ebben s nehéz úgy szólnunk róluk, hogy miközben hamut pöccintgetünk fejünkre,

ne úgy tegyük, hogy cigarettánk füstje egyben aureolát vonjon számombánom fejünk fölé, inkább összefolynak emlékezetünkben. Valami dereng, hogy egyszer csak nagy robajjal, sístergő riadalmat keltve, egy fajta *impresszionista* kritika toppant be irodalmunkba. A riadalom csak részben volt megokolt: petárdák durrogtak mindenfelől, s valóságos ágyúnak véltük őket: a bírálendő könyv keltette szegről-végről összeszedett, mellékes dolgokon fennakadó, szétfolyó benyomások nem vezethettek a mű lényegének a felfogásához; inkább kritizálgatás, semmint kritika volt ez: a lelkendezés elmaradt, a semmitmondás maradt. Sosem nőtt fel ez a kritikai irányzat arra a színvonalra, amely az impresszionista kritika varázsát legjobb képviselői révén adta: nem akadt olyan egyéniség, akiben figyelemreméltó, lényegbevágó benyomások születtek volna.

Vele egyidőben jelentkezett az a kritika, amelynek művelői igyekeztek *beleélni* magukat a műbe, s mintegy a művész szószólójaként elmagyarázták az olvasottakat, esetleg — ugyancsak beleéléssel — megkísérelték felfedni a művész habitusát, felvázolni vélt vagy képzelt arcélét, megrajzolni ponttróját. Ez a módszer a szemponttalanság zátonyán szenvedett hajótörést: ahány költő, ahány mű, még ha egymást kizárók is, annyi beleélés és megannyi elvben egyenrangú portré; az értékrend nem a megközelítés szempontjaiból fakadt, hanem aszerint alakult, hogy a méltatónak sikerült-e oly mértékben beleélnie magát a műbe, hogy minél több jellemzőjét kibányászva vagy némi leleménnyel belemagyarázva sajátosabb, gazdagabb íróegyéniiséget, portrét sikerült-e alkotnia vagy sem, a beleélés útján való magyarázás folyton a mű vulgarizálásának veszélyével fenyegetett.

Kévéssel később megjelent a *leltározó* kritika: a mű összefüggéseit kutatva kimutatta alkotóelemeit, majd pedig még egy lépést tett, s ezzel végne megjelent a valamelyest megfoghatóbb kritérium is: bizonyos alkotóelemek kimutathatósága vagy hiánya alapján méltányolta vagy elmarasztalta a művet. Ennek az eljárásnak az alapvető fogyatéksága az volt, hogy mechanicista módon szabta ítéleteit, s a leltározás közben többnyire elsikkadtak a mű lényeges összefüggései, mindenekfelett pedig ingoványon állt: egyfajta relativizmus vezérelte abban, hogy milyen alkotóelemeket ismert el korszerűnek, használhatónak, aszerint hogy nálunk vagy másutt, tegnap vagy ma alkalmazták.

Természetesen mindezek az irányzatok helyyel-közzel egybe is folytak, de mint törekvések mégis kitapinthatók, s mindmáig léteznek irodalmunkban. Voltak persze garmadával más, jelentéktelen, át nem gondolt kritikai megnyilatkozások is, amelyek nem serdültek észrevehető törekvéssé, s nem is érdemes sok szót fecsérelni rájuk. Nemegegy-szer az irodalmi, külön pedig a kritikai jelenség teljes meg nem értéséről tanúskodtak: csak nemrég hallottuk azt a nézetet, amely voltaképpen szemponttalanságra kárhoznatná a kritikát annak ürügyén, hogy a művész elé nem lehet normákat állítani, hiszen az dogmatizmushoz vezetne. Normákat nem is, de azok a princípiumok, amelyek exempláris művek alapján több évszázadra visszanyúlva egy művészetlátást összegeznek, nem olyan jellegűek, hogy gátolhatják a művészt, miként a mechanika törvényeinek ismerete sem zavar bennünket, amikor újabbnál újabb autókat gyártunk, s készséggel módosítjuk majd az autóról alkotott fogalmunkat is, mihelyt légpárnán közlekedőket vezethetünk. De a kritikát nem is a mű *elé* szokás írni, hanem a mű *után* születik, mégpedig olyképpen, hogy a kritikus élénk szenzibilitással, gazdag erudícióval közelíti meg a művet, s az irodalomról alkotott, többé-kevésbé rendezett felfogás alapján, maga is kreatív el-

járással, ítél róla, különös figyelmet szentelve annak, ami sajátosat, lényegit számára az épp bírálendő mű egyediségénél fogva nyújt, ami tehát a kritikus irodalomról alkotott felfogását módosítja vagy gyarapítja. Akadnak azonban művek, amelyek semmi gyarapodást nem hoznak számára. Tévedhet a kritikus, megeshet, hogy nem értünk vele egyet, de csak akkor mondhatjuk ennek ellenére is — teljes elismeréssel — megbízhatónak, ha az irodalomról alkotott felfogásához igazodva következetes és szigorú ítéletet képes hozni. Már Goethe is tudta: „Semmi sem vet gátat eredményesebben a dilettantizmusnak, mint a szilárd szempontok s ezeknek a szempontoknak szigorú alkalmazása. A pusztán ízlésre alapozott kritika, amely arra készlet benünket, hogy vagy elfogadjuk vagy elvessük, csak ritkán mondható teljes mértékben szigorúnak, mert a tetszés vagy nemtetszés erősebben jut kifejezésre benne bármely szempontnál.”

Egy kritika annál hitelesebb, mennél inkább ellenőrizhető, vagyis mennél inkább belátható, hogy az alkalmazott kritériumok — ha a kritikus valóban szenzibilisen behatolt a mű lényegébe — miként kapcsolódnak a kritikus irodalomról alkotott felfogásának egészébe. Ilyen értelemben minden hiteles kritika közvetlenül vagy közvetve argumentált. S hitelesnek mondjuk mindenekfelett azt a kritikát, amelyről a kritika kritikájá révén bebizonyult, hogy olyan művészetfelfogáson alapszik, amely valami módon képes megragadni a mű lényegét: ezzel az irodalomelméleti rendszerekbe vetett vakhitet is nyomban megingatjuk, emlékeztetvén, hogy vannak rendszerek, amelyek, Bacon álbölcsseihez hasonlóan, fennkölt ünnepélyességgel fognak a dologhoz, s nagy erőlködve hányféle tükröt nem használnak, hogy megmutassák, miszerint a felszínnek is vannak mélységei.

Távol állunk még attól, hogy kritikánkat szilárd szempontok vezéreljék, s a kellő szigor is egyre késlekedik. Túlságosan sokszor mondhatjuk még Joubert-rel: „Némely kritikus azokhoz az emberekhez hasonlatos, akik, valahányszor nevetni akarnak, fogukat vicsorítják.” Túlságosan sokan palástolják tudatlanságukat azzal, hogy titokzatos-sággal igyekeznek beavatottnak látszani, mintha az épp szóban forgó dologról *nem szabadna* nyíltan szólni. De az utóbbi időben néhány kecsegtető kísérletet láttunk arra, hogy egy-egy kritikus túlhaladja az eddigi kritikái törekvések fogyatékosságait. Az impresszionista kritikát azzal, hogy a mű strukturális elemzésével, szintézis révén végrehajtott analízisével behatol a mű lényegébe, a beleélés kritikáját azzal, hogy kritériumokkal közelíti meg a művet, a leltározó kritikát azzal, hogy nem igézi meg pusztán az alkotóelemek kimutatása, hanem minőségük, funkciójuk érdekli, kritériumát pedig nem a nálunk, a ma és a holnap relativizálja, hanem szilárdabb esztétikai princípiumokhoz köti, noha egyelőre még inkább csak az alapvetőkhöz; az igazán szubtilis szempontoktól még távol tapogatózik. Ugyanakkor a dolog természeténél fogva felhasználja az eddigi törekvések eredményeit is, s a mű megközelítésének megannyi útját végigjárja, ez azonban egy-egy kritikában csak sommás, tömör ítéletekben jut kifejezésre, s megérteni jobbára csak azok tudják, akik maguk is végigjárják ezeket az utakat a mű olvasásakor, egyben pedig rezonálni képesek az expliciten ki nem fejtett kritériumokkal. Némiképp mondhatjuk, hogy nem mutatkozik még meg az ellenőrizhetőség, amelyről fentebb mint minden szilárd szempontra épült kritika sajátságáról szóltunk, s ennek okát részben az újságkritika gyakran rigorózan összefoglaló jellegében látjuk, részben abban, hogy szám szerint kevés ilyen kritika jelent meg ahhoz, hogy a mögöttes rejlő szempontokat összefüggésükben, kellő mértékben kihámozhassuk, nem utolsósorban pedig abban, hogy a mű-

vészlet elméletéről kevés szót hallattak kritikussaink. Éppen ezért volt figyelemre méltó s hitelesítő erejű az a néhány konkrét műelemzés, amely az elmúlt hónapokban napvilágot látott: némi bepillantást nyertünk, hogyan olvassák, hogyan élik át, hogyan vizsgálják kritikusaink a művet, s a sorok között egyet-mást kihámozhattunk ízlésük-ről, s talán szempontjaikról is. De ha ez az újabb törekvésű kritika valóban túl kívánja haladni az előzőeket, hamarosan szembe kell néznie azzal a feladattal, amely elől az eddigiek kitértek: egy törekvés akkor nyeri el igazi súlyát, ha a folyó kritikát elméleti tanulmányok is kísérik.

MÉTIS ÉS KÖVETKEZETESÉG

Megható dolog Déry Tibort, az örökké nyughatatlan, harcos kedvű író az ezüst hajú bölcs Nestór szerepében látni a *Nagyvilágban*, amint megértő bölintással lemosolyogja a világot, nem hevítik már a világ kisebb-nagyobb ügyei, amelyeket egykoron, fiatal korában, mi-ként mondja, mindig pofon csapott egy véleménnyel, nem gyötrik már a nagy dolgok, eszmék, felfedezések, dilemmák, mert „egy idő óta annyira félek a tévedésektől, hogy még igazságos sem kívánok lenni, még önmagamhoz sem”, s miközben hallgatjuk — olvassuk — fészült, bölcs szavait, lopva körülnézünk, vajon csakugyan félszemmel hunyorított-e egyet, vagy csak nekünk rémlik így: hiszen olyképpen nesztorkodik ő, hogy közben mégis bölcsen nyakon legyinti a *métist*, a meggondoltságot, amely az agg Nestórt az Iliasban — pedig már oly kevés dolog ragadta magával — még mindig ily lelkes, kótyagosító szavakra tüzelte: „Te, kedves fiam, *métist*, a megfontoltságot szíveled meg minden tekintetben, hogy ne kerüljön el a győzelem. Mert *métis*-szel, ésszel többre megy a favágó, mint erővel, a *métis* segítségével a kormányos a borszínű tengeren gyors hajóját eligazítja, még ha hányódik is a szelektől, és a *métis* teszi, hogy az egyik kocsihajtó győz a másik felett...”

Nestórnak lenni igazi értelemben csakugyan annyit tesz, mint *absztrakt* tanácsokat adni, az észet dicsérni s nem erről szólni: ésszel, s *hogyan*; titokzatos mosollyal várni mindennek az eldőlését, mert történjen így vagy úgy, ami balul üt ki, esztelen nyilván, ami sikerrel jár, eszes dolog lesz; ha pedig Próteus inkább kigyóvá változott, csak hogy ne kelljen jóslatot mondania, nem Nestór sarja ő, *megfontolt* bölcs nem lehetett az istenadta. Nestórnak lenni anyit tesz, mint tömjént eregetni, isteni illatos füstöt, amikor a gyarló halandónak a gyatra köd is megtenné a kellő homályhoz, megfoghatatlansághoz, bizonytalansághoz, a dolgok elmosásához: „*Igy valahogy* képzeltem el mindig az irodalom genézisét”, mondja Déry nem a hunyorító, hanem igazán ránk vetett másik szemével. Nestórnak lenni annyit tesz, mint Agamemnónt és Akhilleust engesztelgetni, hivatásszerűen elsimítgatni segítő tanácsadással az ellentéteket mindenkoron, bölcsen levegőnek nézni az ágaskodó igazságot, s az időt magasztalni, nem ketté feszülni eszköz és cél között, hanem eszközül használni a célt: „S talán jobban is szórakozom s biztosabban *egyensúlyozok*, mint szigorú ifjúságom idején”, szól Déry fátyolos, tágra nyílt másik szemével; Nestórnak lenni csakugyan annyit tesz, hogy a *meggondoltság* üres hüvelyként bénító bálványá lép elő, s az embernek „alighanem nincs véleménye”.

Alighanem! Ismét ez az elbizonytalanodás, s akinek füle van, hallja: a l i g h a n e m másé, nem pedig Nestóré ez a hunyorítás: egyszer csak Móricz Zsigmond is olyasfélét mondott, hogy ne politizálj,

hanem építkezz, s a bólogatók és a fejüket tagadva rázók nem láthaták szemében a gúnyos mosolyt: tudta ő jól, hogy aki sokat bólogat, az hamar elalszik, aki sokat rázza fejét, az egyszer csak elszedüi; de senki sem hunyorított vissza rá, noha a vad ragodás helyett alighanem ezt várta, a szután átlátó cinkos hunyorítást: hiszen miért volna mindig épp azoknak oly sürgős az építkezés, akik már *megépítettek* egetverő tornyukat? Miért ne mosolyognánk cinkosan, amikor azt halljuk Dérytől, hogy őt már aligha érdekli más, mint a remekművek és az, hogy kéziratán pepecselgessen, egy jelzővel, igekötővel vagy mondat-szerkezettel bibelodjon, vagyis csupán az, hogy *építsen* voltaire-i kertjébe húzódvá, miközben legfeljebb olykor-olykor rászánja magát, hogy bölcs intelmekben dörmögve óvja a forró fejű ifjakat az illúzióktól, álmokergetéstől, elkapatottságtól. Ámde Nestór legteljebb óvatos szavakkal szerteoszlatni, nem pedig *rombolni* szándékozik az illúziót, miként Déry, Nestór nyilván teddő szavakkal állna Déry elé, akárcsak minden rendű és rangú romboló elé: „A misztifikálókat, kedvesem, nem intheted olyképpen rendre, hogy közben magad is nyakon legyinted a *métist* s megbotránkozlatod a jó szóra hajlókat, ha *amazok* a művészet genézisét ködbe veszejtük, hogy az emberek úgy képzeljék, valami isteni erő lakozik bennünk, s a földön járnak ugyan, de az orruk legalább a felhőkbe verik folyton, nem eshetsz át a ló másik felére, mondván, hogy a művészet genézise a pusztá akarásból és szorgalmas edzésből fakad, semmi másból — ó, könnyelmű, végzetes *konkrétég!* —, hajtőereje pusztán a pénz, s valami bizonyos könyvből firkászparosok nyegle dicsekvését idézed nyalábszámra az „elég szépen kerestem” mottójával, amikor is jól tudod, mindezek *előtt* kellettük még valamit, az, amiről közvetve te is szót ejtesz, de oly ügyesen elrejtetted szavaid renetegében: a kezdet kezdetén az áll: „ha van írói tehetsége”. Arról szolj nat bölcsen, ha már a genézisről szándékozol szólni, miért faragta az a pásztor a legeslegesítő sárkányfejet botja végére, amikor is a nyáj terelgetéséhez megteszi bármelyik fütőkös; honnan, hogy épp ő faragta a legszebbeket; azt, hogy útjába vetődött egy kalmár, s jó pénzért tíz sárkányfejet rendelt nála bot nélkül, majd farkasok, elefántok, istenek kerültek ki a pásztor keze aól, s esténként számlálgatta az ércpénzt, értjük már jól.”

S akadnak nyilván okoskodó, megfontolt Nestórok bőven, fehér hajúak és java korukban levők egyaránt, akik Déry elé állnak ilyenképpen, s adjunk egykedvűen igazat nekik, de villanjon össze értőn a szemünk a hátuk mögött, hiszen sohasem is értik meg azt, amit Déry oly jól tudott: „Egy nagy tévedés termékenyebb az olcsó revíziónál.” Ilyképpen megmarad Déry frissnek, élénk szeműnek, ha kell, megbotránkozthatónak közöttünk, meg nem tagadva önmagát: mert csakugyan úgy van, az ember, *nemcsak* a fehér hajú. „Újat is csak azt tanul már meg, ami a régít igazolja”, de tanul, mert van mit gyarapítania s igazolnia, és épp ebben különbözik a folyton *tájékozódó* és eszerint igazodó fehér hajú, fúrge Nestóroktól; a tudatlanságban konokul *megátalkodott* — mert nincs *mit* gyarapítaniuk —, de istenes kócszakállba kapaszkodó, nemtörődöm, javakorabeli Nestóroktól; az írott szóval kezüket le nem kötő, félmondatokat hümmögő, *mindig-igazuk-van* betűvadász Nestóroktól. Kacsintsunk egyet: a következetesség nem a tájékozódás, nem a megátalkodottság, nem a mindig-igaz-lét. Aki következetes, sohasem lehet Nestór. De Prométheus sem. Héraklész átkozott sarja ő, mert merészel háborogni és szenvedni, hős lenni, okos lenni, szenvedélyes és igaztalan lenni, bűnhődni érte, alászállni a pokolra és felmagasztosulni.

Merészel tükörbe nézni.

KONSTANTIN, A FESTŐ

Slobodan Miletić

Nemrégiben hallottam, hogy Konstantin, a festő — egyébként jó ismerősöm — Párizsba utazott. Ez a hír egy októberi délután emlékei felé terelte gondolataimat, visszaemlékeztem arra a látogatásra, amelyet — tisztára véletlenül — a főváros zsvajától távol eső műtermében tettünk.

Nem azért utazott Párizsba, hogy fölfigyeljenek rá, bátorításra sem volt szüksége, hogy bízzon abban, amit eddig csinált és amiben hisz.

Konstantin valóságos megtestesülése a maga hitének.

És tud várni.

Elégedetten képzelem el a fekete, csíkos ruhás, egy csöppet avított, fakult eleganciával öltözött, látszólag tétova festőt Párizsban, kezében az esernyővel, amelynek kupolája úgy borul föléje, mint egy fekete védőangyal szárnya. Megkísérlem megtalálni alakjának legjellegzetesebb vonását, és meghökkenve állapítom meg, hogy csak koponyájának körvonalai rajzolódnak ki előttem. Szeme homályos a súlyos szemhéjak mögött, arca beesett, ajkai érthetetlen szavakat mormolnak. A keze, gyűrűsújja megéled egy pillanatra, amikor hozzáér biza-kodó arcához. Mosolya csak ritkán fénylik föl.

Látom, amint a képtárakat járja, de még gyakrabban kapaszkodik föl a Latin negyed kisdied fanatikusainak lakásának lépcsőin, anti-képek után kutatva. Tiszteletben tartja a véletlent, de nem adja meg magát neki feltétel nélkül. Azt keresi, amit keresnie kell, s arra talál, amire akar. Így halmozza szabadságát. Végül is váratlan helyzetekbe hozom, és tudatomra a tájékozatlanság árnyéka borul. Mitévő lesz, hová lesz a szerelemmel, ha rábukkan? Hogyan issza majd magába Párizs levegőjét, vizét, tüzét?

Ha kimondom ezt a szót: Párizs, emlékeim hajlamosak visszatérni a mélységekbe. Minden kibontakozik, játékhoz hasonlít. Milyen lesz a hazatérése? Immunis a kiábrándulások iránt? Lelkének kevésbé árnyékos tisztásai után kutatok, a fonalak azonban eltűnnek előlem. Konstantinnak semmi közös vonása nincsen Marionettel, akit szívesen megsétáltatnék. Arca, alakja nem tárulkozik, sőt elillan.

Aznap, hogy megismerkedtem vele, a semmittevés óráiban, amikor az a veszély fenyegetett, hogy elnyelnek a vérünkben lakozó kóbor

gondolatok és a váratlan, a céltalan elé vetik áldozatul a tudatost és a lehetségest, barátnőm bizalmas hangon így szólt hozzám.

— Gyere, menjünk el Konstantinhoz. Ma délután bizonyosan odahaza van. Hidd el, szédületesen fest. O találta föl... nem tudom, jó-e ez a kifejezés, de biztosra veszem, hogy ő találta föl...

Se időm, se kedvem nem volt hozzá, hogy megnyírbáljam ennek a lánynak a szárnyait és szembe állítsam vele az illemtudás gyenge imperativusait. Konstantinról úgyszólván semmit sem tudtam. Csupán egy plakátjára emlékeztem, amely — talán — egy tárlatot hirdetett. Csaknem barokkos volt a plakát, és — mit kerülgessem — nem mondott sokat. Azután D. hívta föl rá a figyelmemet.

Mialatt a Patrijaršija mögötti utcán bandukoltunk lefelé, a szél kioltotta az őszi utolsó sárga viharait is, és mély, kék világokat tárt a csillagok fölé. Nem sokáig kellett állnunk a szélrohamokat, az áramló levegő hűvösségét, két lépésnyire előttünk váratlanul föltárlt egy acélrács, és — mintha a föld alól bújt volna elő — előttünk termett egy ember. Fekete ruhája poros volt, szakála rendetlen. Ijedelmünket látva elmosolyodott, és füttyentett egyet. Azután hátat fordított és eltűnt. Maga volt a tömény bohémuság. Arcán egy pillanatra a szenvedély is megvillant a maga meztelenségében. Olyan embernek látszott, aki közel áll a művészethez, közvetlen közelségben van vele. Az futott át az agyamon, hogy itt, a Kalemegdan tőszomszédságában épül a mi szellemi Montmartre-ünk.

Befordultunk egy másik utcába, amelynek kövezete a török hódoltság emlékét idézte. A fiatal fák olyanok voltak, mint az utca szürkeségébe — egy üres papírlapba — szurkált bizonytalan, vékony ékek. Az utca végén egy kis, porszürke autó állt. Tetején egy világjárónak való poggyász. Iráni rendszáma volt. Üresen állt a kocsi. Amikor belepillantottam, holmi melegséget éreztem. Az ülést hanyagul leterített tarka skót pokróc takarta.

— Távoli utazásokra, melegségeket őrző tájakra csábít ez a kis kocsi — mondotta a barátnőm. — Egyébként megérkeztünk.

A házat egy sötét folyosó, amelynek végén ablak világított, két részre osztotta. Konstantin maga nyitott ajtót. Valóban nem is volt rá lehetőség, hogy ezt a műveletet más végezze el helyette. A szoba olyan volt mint egy élére állított gyufaskatulya. A méretek szerencsétlen arányai uralkodtak benne. Hosszú és magas volt. A szobát közepén egy emelvény osztotta kétfelé, lépcsőn lehetett fölmenni rája. Az emelvényen volt az ágya, egy asztalka és képek arzenálja. A „földszinten” ültünk le, klasszikus formájú (XIV. vagy XV. Lajos?) székekre, amelyek egy képzeletbeli királyság kopott, végelgyengülésben szenvedő rugózatú trónusaihoz hasonlítottak. Képzeletbeli birodalom, képzeletbeli audiencia.

Mindenünnen képek kandikáltak elő. A padlón, a falakon, a mennyezeten — mindenütt képek. Életük titokzatos, meztelen és kizárólagos volt, akárcsak a természet, összhangban a körülöttünk levő furcsa tárgyak neszeivel és hallgatásával. Konstantin hangja is rejtelmesen hullámozott közöttük, rövidke szüneteket, jellegzetes cezúrákat tartva, a legegyszerűbb módszerrel világítva meg az alkotásnak egyben szerelmi mivoltát is. Az értelmet csak később adta, pihenő közben, összesítve gondosan, visszatérve a kép csupasz, tiszta fogalmához és egy eszme konstellációjában való ismételt megmunkálásához. A szimbólumokhoz érkezett el, amelyek között a kép létrejön, és hasonlatokban összesítette mondanivalóját:

— Ritmus, hasonlatosság van egy hajfürt és a lángnyelv között, aztán a víz hullámaihoz hasonlítottam a haj hullámait. Egyetlen közös ritmus áramlik a jelenségekben és a dolgokban.

Mialatt beszélt, tekintetem egyre visszatért a formák pompájában álló *Undinára*. Az alakok a tengerfenék sohasem sejtett életének természetességét és tökéletességét sugározták, a kagylók, halak és növények titokzatos világának érthetetlen, tömör rendjét. Egy író ezt mondaná: A kagylók akár a csillagokat is helyettesíthetnék. A halak egy természetes légsavarra hasonlítanak, a növények elnyújtóznak, akár a karmok, mint a hasadékok a föld kérgében.

A fölcserélt tárgyak, véletlen formák, színek, emlékek, fények és álmok végtelen játéka volt mindez. Már nem állítottam őket szembe a meglepetéssel. Az áramlás elült vagy folytatódott, a rezgésekből visszfények villantak elő.

Konstantin így folytatta rövid monológját:

— Nemrégiben láttam a Colorado folyó légi felvételét. Nagy magasságból készült. Kezdetben fának néztem, aztán láttam, hogy vérkeringés. Nyilvánvaló tehát, hogy a természetben és az emberben ugyanaz a ritmus él, és én éppen ezt kerestem.

Higgadtan beszélt. Szellemének benső békéjében erőt láttam és a kristályosodás felé vezető utat. A képen a formák finom éléig vetkezett le, néha meg füstölgő árnyékkal borította, lefojtotta a képet, és csak néha engedett utat egy-egy villanásnak. A vonalak a nehézkedési erő híján, veszekedetten keringtek, és a test sűrűségét árasztották magukból, aminek egy része kétségtelenül a festő technikájából származott.

S itt kezdődött a rejtély. Nem ismertem rá többé a festő technikára. Nem tudtam, hol, mikor, egyesültek a színek a természettel. Azt sem tudtam, vászon, fa vagy karton áll-e előttem.

Valamennyi kép inkább volt lefojtott sugarak, árnyékok és domborzatok alapja, mint fény, sík. A formákat a természet ihlette meg és saját erejükből — Leonardo hívásaként — törtek föl.

Konstantin alkotásai a festő és a természet magányában fogantak, látóköre a természet lényege, jelenléte és alkotó képzelete. Holt ágat teremt, amely végül is legyűri a folyó, a tárgyak halandóságát. az érzelmi tények hatását. Úgy éreztem, ez az igazi közvetlen művészet, amelynek terjedelmes tulajdonságai teljesen megértetik velünk a „*seconda natura*”-t szülő csillagzat alkotó lényegét.

Van a művészetben egy világos szempont, amely a létezőt a festő által szült alkotások közötti szakadék felé tereli. Konstantin azt szerette volna, ha a túlsó oldalon áll, amely a modern művészetet a jelek sivatagán át vezeti, de úgy, hogy olvashatatlanságuk ne hasson rá. Ezeken a képeken nincsen semmi a hétköznapi pókhálójából, mert a megismerésig vezető szerelmi szenvedély előzte meg őket, a szabadulni akaró erők megértése. Az *Undina* és a *Fuga* nem keltenek gyors, harsány szenzációkat.

A szívéig ható emelőkarok mechanikai valósága közé feszülve, életünk csaknem elfelejtette már, hogy egyik arcán tartsa fönn magát. Pedig ez az arc csak öregszik, meg nem hal. Nevezzük el a művészet arcának. Ezen a délutánon arra vállalkoztunk, hogy újra elébe járunk.

Sokszor próbálkozom azzal, hogy elképzeljek egy eljövendő szupercivilizációt, amely a maga kénye és kedve szerint mond le korunk művészetéről vagy általában az egész művészetről. Egy olyan világot látok, amely visszanézve, a maga életének ölen dédelgetett

öntudattal teszi majd föl a kérdést: ki az a Wermeer, ki az a Matisse? Meg is kérdeztem Konstantint:

— Mi él benned legélelénkebben?

— Mi? Ki! Leonardo! — felelte. — Leonardo, aki arra készlet, hogy az ember belső teherbíró képességének és természetének viszonyát, egymásra való hatásukat, a tudományra és az egyetemes kutatásra gyakorolt befolyásukat tanulmányozzam.

Konstantin szavai egy állandó, de lassú átalakulásra hasonlítottak.

— Látod — mondotta elgondolkozva —, szeretem a reneszánsz mesterműveket, amelyek a művészet előtt jártak, s ott, ahol ez a kettő találkozik, ott van Leonardo.

— De, ugye, kétségtelen, hogy ez még nem minden? — kérdezte D.

— Persze hogy nem — felelte Konstantin. — A régi japánok és kínaiak aprólékos gondossága is föllelkesít. Úgy vélem, hogy Van Gogh rátalált azokra a mozgásokra és ritmusokra, amelyekre célozgatok. A festő hőmérsékletéből keletkeztek, de a természet ábrázolása gyújtotta őket lángra. Ő látta meg a ritmust mint a hasonlatosság legelső valóságát és hordozóját, de nem érzékelte odáig, hogy absztrahálja a láthatót a rejtettől, hogy láthatóvá tegye azt, ami álcázva van.

És valóban magától kínálkozott a fogalom: a természetes alkotás semmivel sem kevesebb az emberi kéz alkotásánál annál a hajlamnál, amelyből — akár egy színekkel elárasztott kép felületéről — az elvonatkoztatott eszmék és ritmusok szelleme sugárzik.

— Van-e valami határozott elképzelésed, amikor odaállsz az üres vászon elé? — kérdezte D.

— Csak úgy nagy általánosságban. Olyan állapota ez, tudod, a léleknek, amilyenbe csak az igazi hívő vagy misztikus kerülhet. Olyan állapot ez, amely két egyéniséget és a közöttük levő bizonytalanságot sejteti. Meglepem a magam meglepetését, és rajtaütéssel próbálok lefegyverezni. Mozgást leplezek le, aztán tovább kutatok, és ahogyan dolgozom, rátalálok a magyarázatra. Észreveszem a ritmust is, és végigkísérem egész fejlődését. Ha kész elképzeléssel állnék a vászon elé, nem festenék. Minden művészetnek szüksége van a meg nem ismerés vákuumára. Nem szabad a titkok legmélyére hatolni, és itt van a bökkenő.

— Olyan ez — szólalt meg ismét D. —, mint a pergőcsiga. Hagyod, hogy fusson és a formák játékaival leplezze le önmagát.

— Igen ám, de a literáris festészet ezt nem engedi meg. A forma bebunkolja a magot, meghagyja a héját, amelyből azután én vetkőztem ki.

A beszélgetés fonala megszakadt.

Azokra az erőfeszítésekre gondoltunk, amelyeket szembe kell állítani a belső kényszerként jelentkező ismeretlennel, amely nem engedi meg a tudatnak, hogy lebegjen a kép előtt.

Konstantin ekkor egy sötét, éppen száradni tett vásznat vett elő, és egy kis üvegből világosbarna folyadékot fecskendezett rá. Először homályos foltok — a véletlen tétovázásai — jelentek meg rajta, azután a hártya szilárdabb lett, szinte pikkelyes. Előttünk jött létre egy kelorisztikus töménység titka, amit csak Konstantin képein láttam eddig, anélkül, hogy súlyosan rétegezett lett volna, sajátosságai szinte átlátszók maradtak. Fölismerhetetlen faktúra volt ez. Konstantin képein — kétségtelenül — ez jelentette a klasszikus jellemvonást. Véleményemet nem is rejtettem véka alá. Jóindulatú pillantás volt a válasz szavaimra, szinte hallottam, amint mondja:

— Talán van fejed, de jól vigyázz, hogy a fejed a fejedbe ne kerüljön.

Ezután a gyermekkoráról monologizált. Örömet fejlesztette képességét, sok kis makettet csinált gyermekkorában.

— Szinte áradt az ujjaimból az öröm. Ezt a hajlamot vittem át később a festészetre.

A szavait, lényét nyomon kísérő megismerésnek és szenvedélynek nem volt kényszerű jellege. Gondolatait, elképzeléseit, szándékait így összegezte:

— Ásogatok, keresgélek. Szövettani metszeteket tanulmányozok. Szeretnék egy mikro-fényképezőgépet venni.

Mi minden nem került Konstantin kohójába?

„És mindörökké csak a ritmus
a ritmikus összecsapás...”

— Az én gyorsaságom nem az a sebesség, amellyel kortársaim a teljes absztrakcióba menekülnek. Én megálltam egy kicsit. Pontot teszek a foltra és várom, hogy életre keljen. És valóban, életre kel, felszabadul.

Biztos vagyok benne, hogy Konstantin megtalálta a maga módszerét, a maga ritmusát. Az *Alkotás* tömörsége, sűrűsége, mesteri volta, *Undina* sugárzása, kristályosodása őrzi ennek a titkát.

A rejtett értelmet kutató tökéletesség, a szenvedély és a ritmus lehelete — vajon nem ez az eszmény, amelynek alkémiája — miután elkoptatja pompás képességeit — túlhalad rajta? Lassan és mindig megújulva cseng a fülemben a hangja, elárad a hallgatás és gondolkozó, alkotó lényének magvában egyesülő erők összessége között. A legegyszerűbb beszéd ez, az egyszerűség büszkesége, amelyből világosan kicseng mindaz, amit a természet csak dadogva tud elmondani, és látom tekintetét, amely a mozgás mély szakadékaiba merül.

Műterméből a csillagos égbolt alá lépünk ki. A Terazijén elválnak tőlünk. Tengerész léptekkel távozik, mint azok

„Akik örökké követik a szirének dalát
nem új földet keresve
a maguk érzelmeit követik.

.....
Nagyon valóságos jelenségek sorozatát hozva mozgásba
amelyek egy külön világ építésére serkentenek
hogy árnyékba borítson mindent amit csak láttunk
mielőtt lett volna
mielőtt ilyen lett volna...”

Megpróbálom elképzelni szenvedélyének útját, amelyen reményei próbára teszik Párizst. Ha rábukkan valamire, Konstantin új hajlamokat dédelget majd. Ez lesz szellemének egyensúlyba hozott hirtája.

Bodrits István fordítása

ESTE A HOMOKON

Saffer Pál

A „faluházán”, az irodában villanylámpa ég. A fiatal hivatalvezető néha felpislant rá, mintha ellenőrizné, hogy valóban itt van-e a mennyezeten.

Mert tavaly, amikor erre jártam a dél-bánáti homokban, még petróleumlámpa pislogott esténként a községházán.

Most az utcán is, az oszlopokon villanyégők sárgállanak, és a faluháza mellett, az elesett hősök emlékművén esténként vörös csillag világít.

Tegnap leplezték le az emlékművet. Tegnap volt a falu ünnepe, és most mindenki kókadt egy kicsit a mozgalmas nap után: az irodavezető is és a tanító is, akik itt ülnek velem egvűtt a hunyorgó lámpa alatt a kopott, százéves bútorzatú, kis szobában.

Odakünn a szelíd, napsugaras őszi délutánból rideg, barátságtalan este lett. Felkelt a szél is: még nem süvít, csak sustorog, de éles és hideg: a metsző téli kosava előfutára. Október van már, és ilyenkor igencsak le-leereszkedik a Kárpátokból.

Traktor pöfög el a ház előtt.

— Meghozták a szőlőt. Nem akarnak venni? — kérdezi a hivatal vezetője. — A legfinomabb hamburgi. Maguknál 150 kilója, itt pedig megkaphatják hatvanért...

— Hatvanért?

— Igen. Nincs út. Nem lehet a szőlőt kivinni. A bort is nehéz. Ha bejön a télidő, még a hernyótalpas is alig vergődik át a homokon... Uljmaig szívesen eljönne teherautóval bárki a szőlőért meg a levéért, de ide, a homokba csak kevesen merészkednek... ezért olcsó...

A tanító új ember a faluban. Azt mondja, hogy itt szebben fogadták, mint bárhol eddig.

— Amikor megérkeztem — meséli —, hatan is vártak a ház előtt, férfiak, asszonyok, és a holmi szinte percek alatt benn volt a lakásban. Amikor visszamentünk a régi faluba a maradék holmiért, ott nem tudták mire vélni, hogy ilyen gyorsan fordultunk.

— Háromszobás a lakásom. Tudja, a falusi tanító sok mindent megél. Én már laktam úgy is, hogy négyen aludtunk egy szobában... Csak egy kűs javítás kellene a házon...

— Meglesz az is — neveti el magát az irodafőnök.

— Tudja — fordul felém a tanító —, ezen mi ketten egy kicsit össze is zördültünk... Hirtelen haragú ember vagyok, belátom, hogy ő nem tehetett róla, de akkor...

— Arról volt szó, hogy meg kell erősíteni a tanítói lakás egyik falát, és megbeszéltük, hogy a traktor, ha legközelebb bemegy a községbe, visszajövet hoz egy rakomány téglát. El is ment a traktor, vissza is jött, de téglát nem hozott. Amikor megkérdeztem, hogy miért, a traktorista csak ennyit válaszolt: „Nem volt, aki felrakja.” Ilyenmiért kivel vesszen össze az ember? A traktoristával?

— Igaz — bólintok —, ez már ősi rend.

— Ilyen apróságok akadnak — folytatja a tanító —, de lényegében minden rendben van. Tavaszra szerzek méheket, baromfit... Vadászni? Igaz, a homoki erdőkben sok a vad, mégse vadászom. Hogy miért? Gyerek van a házban, és nem akarom, hogy puska is legyen... A tüzelő nem probléma. Itt az erdő, annyi fát kaphatok, amennyit akarok, csak el kell menni érte. Nem rossz a fizetés se. Kapjuk a különlegesen nehéz munkafeltételekért járó pótlékot és...

A többit már nem mondja ki, de derűs arcán látni, hogy elégedett anyagi körülményeivel. Különben bolond lenne itt savanyodni ebben a sivatagban.

A fiatalember elhagyta a nagyobb községet, a nagyobb iskolát, bár ott könnyebb és kellemesebb dolgozni, eljött feleségestől ide, ahol a fizetés mellé pótlékot is kap és az élet fele annyiba se kerül, mint a régi helyen. Néhány év alatt felruházódik, otthont teremt a családjának; megszerzi mindazt, amiért városban vagy nagyközségben évtizedekig kellene takarékoskodnia...

Aki csak teheti, így csinálja. És az teheti, aki még fiatal. Nincs ebben semmi rossz. Végeredményben mindenki jól jár: a tanító is, a falu is. Mert aki vállalja az ilyen iskolában való oktatást, az rendszerint nem fél a munkától...

Négyosztályos iskola van a faluban, a felső tagozat Uljmán, a kommunaközpontban működik. Ide járnak a šušarai gyerekek is —, már aki nem ijed meg a zord időtől. Mert ha elkezdődnek az őszi meg a téli viharok, az ember itt még a kutyáját se zavarja ki szívesen...

— Közvetlenül a háború után — mondja az irodafőnök — sokan jártak innen középiskolába. Most alig egy-egy. Itthon maradnak a mezőgazdaságban...

— Sokszor azon gondolkozom — morfondíroz a tanító —, hogy az ilyen iskolákban, ahol a tanulók kilencven százaléka nem tanul tovább, nem kellene-e más tantervet készíteni? Valami olyat, ami mentes a sok felesleges tudnivalótól... Meg kellene a gyerekeket tanítani tisztességesen írni, olvasni, számolni, földet művelni, jószágot tenyészteni, méhészkedni, egyszerűen azokra az alapvető dolgokra, amelyekre itt lesz szükségük...

Fölnéz a villanylámpára, és hirtelen elhallgat.

Hát igen, amire itt van szükség! Sose tudhatja az ember, mi újat hoz a holnap. Mert lehet, hogy rövidesen eljut ide a kövesút is, ahogy a villany is eljutott. Akkor autóbusz jár majd Uljmára, és minden gyerek elvégzi a nyolcosztályos iskolát... és vonat viszi őket a gyárakba, felsőbb iskolákba... Nem kell szükíteni a tantervet.

Később az egészségügyre terelődik a szó.

— A községi költségvetésben — mondja a helyi iroda vezetője — van egy munkahely a bábaasszony számára, illetve egy fizetés. La-

kás is akadna. Csak épp olyan bábaasszony nincs, aki hajlandó lenne kijönni hozzánk... Ezért mindig nevetgetnékem támad, valahányszor újszülöttről írok jelentést a községi anyakönyvi hivatalnak. Mert kérem, azon az úrlapon millió kérdés szerepel: hol született a gyerek, klinikán, kórházban, szakorvosi segéllyel, bábaasszonyi asszisztenciával, meg mit tudom én, mivel segítették a világra. Én csak áthúzom ezeket a rovatokat és beírom, hogy: „természetes módon” látta meg a napot — úgy, mint két- vagy háromszáz évvel ezelőtt!

— Orvos nincs? — kérdezem, és a hallottak után a kérdés magának is butának, szinte sértőnek tűnik.

— Az uljmai orvos jár ki. Nem mondom, jó orvos, megteszi, amit lehet, megvizsgálja az embereket, megvigasztalja őket, receptet is ír, csak az a baj, hogy a patika tizenöt kilométernyire van innen, a buckákon túl...

— No és, ha sürgősen van szükség az orvosra, ha baj történik?

— Ők ketten egymásra néznek, és kissé fázósan vonnak vállat:

— Ha baj történik, akkor...

— Van-e legalább valami kötszer, elsősegély-felszerelés a faluban?

— Van az iskolában egy elsősegélyláda — mondja a tanító. — Kötszer van benne, de gyógyszer nincs, csak égési sebre való kenőcs meg valami angol orvosság, de azt nem tudom, mire való. Nem értek angolul...

— Kultúrélet? — Televíziókészülék. Nekem is van. Jó, amíg jól működik — mondja a tanító —, de ha javítani kell... Más lehetőség itt nincs.

Egy asszony jön be az irodába:

— Jó estét... jöttem az adót fizetni. Meg a Szkopjét is, amit írtunk...

— Lehet — mondja az irodavezető, és előveszi a nyomtatványokat.

— Még valami kellene — mondja az asszony, amikor a fizetéssel elkészült. — Tudja, az uramék osztozkodnak Vojlovicán, és kellene egy írás...

— Tudom — mondja az irodavezető —, mindjárt megcsinálom.

Az asszony körülnéz, meglát bennünket.

— Maguk voltak itt, ugye, tavaly előadást tartani? Mikor jönnek megint hozzánk? Nálunk olyan ritkán akad efféle...

Az irat elkészül, az asszony elmegy egy bizonytalan ígérettel, hogy a rádió együttese ismét megörvendezteti őket valami vidám zenés műsorral.

Megint a tanító veszi át a szót:

— Nehéz itt bármit is csinálni. Nincs pénz, nem tudjuk, miből fizetni a vendégszereplést. A múltkorában csináltunk egy batyubálat, az elég jól sikerült. Csak az a baj, hogy az öregasszonyok végigülik a rendezvényt, és zavarják a fiatalok szórakozását. Nem tudom, mi-féle szokás ez. Több az öregasszony a bálban, mint a fiatal... Meg azután a zenekarunk is gyenge... egy hegedűs, egy cimbalmos...

Odakünn ismét elpöfög a traktor. Úgy látszik, még egyet fordul.

— Ajánlanak egy kocát kilenc malaccal ötvenért — mondja a tanító —, megvegyem?

— Vedd meg — válaszolja az irodafőnök. Én négy malaccal vettem egyet negyvenért. A negyvenet később megkaptam a kocáért, a malacok meg ingyen maradtak...

Jön a postás. Az irodafőnök zsákba rakja az aznapi leveleket, utalványokat, papírokat és a befizetésből összegyűlt pénzt, lelakatozza a zsákot és átadja az öregnek.

— Azután vigyázzon, kend, nehogy valahol leitassák...

— A postás legyint, mormog a bajsza alatt, mintha mondaná: „Azt szeretném én látni...” Majd fogja a zsákot, és komótosan kilép az ajtón.

Egy ember nyit az irodába:

— Behoztam a zászlókat az emlékműről. Hova tegyem őket?

— Hajtsa össze és adja ide — válaszol a hivatalnok —, berakjuk a szekrénybe. Elolthatja a csillagot is. Ne fogyasszon egész éjjel...

Az ember kimegy, mi is szedelőzködünk.

A tanító is hazafelé tart, megy televíziót nézni. Az irodafőnök az ajtózárazakon motoz.

Amikor kiértünk az utcára, a faluvégről, mintha csak lesben állva várt volna ránk, felszívít a kosava...

Azt mondják, hogy valamikor ezen a vidéken a téli szél süvítésébe farkasüvöltés is keveredett. Régen volt. Ma már csupán a nagyon zord teleken téved errefelé egy-egy éhes ordas.

Most csak a kosava nyög, nyüszít az éjszakában, hogy az utasember belebörzong.

(Sušara, 1963. október)

SZEMLE

IGAZI ÉLMÉNY HÍJÁN...

Majtényi Mihály a mi irodalmunk Benedek Elekje lehetne. Íróink közül senki nem tud olyan zamatosan, olyan ízesen mesélni, megteremtve a mese hangulatát, mint ő. Regényeiben, elbeszéléseiben, újságcikkeiben egyaránt megjelenik a mesélő hang. Majtényi jól ismeri az olyan mondatszerkezetet, fordulatokat, s pompásan használja azokat a szavakat, amelyektől önfeledt olvasásba merül az ember. A gyerekeknek persze más se kell. Ezért véljük úgy, hogy Majtényi kitűnő mesemondó lenne, érdemes vállalkoznia arra, amit nálunk még senki sem érzett hivatásának: meséket írni a gyerekek számára. Legújabb könyvét, a *Csillagszámolót** is azzal a reménnyel lapoztuk föl, hogy gyerekeink kezébe végre talán egy jó mesekönyvet adhatunk, jugoszláviai magyar író tollából S lássuk, megfelelt-e a mű várakozásunknak.

A könyvben található írások nagy része önéletrajzi jellegű. A jövődő biográfus nem egy adatot talál itt Majtényi gyermekkoráról s későbbi éveiről. Írónk szeret emlékezni, visszatekinteni a múltra, felidézni az egykori embereket, eseményeket. Mindaból, amit itt önmagáról mond, megírhatta volna — persze bizonyos hézagok kitöltésével — gyermekkorának, ifjúságának regényét, amelyet bizonyára nagy lelkesedéssel fogadtak volna a fiatal olvasók, s amellyel föltétlenül túltett volna ezen a könyvön, sőt talán a Bige Jóska történeteín is. De emlékeiből tellene egy nagyobb lélegzetű regényre is: itt a *Csillagszámoló*ban rengeteg utalás, adat, szín beszél a régi Vajdaság életéről, s ha ehhez hozzátesszük azt az élménysort, amelyet Majtényi még nem dolgozott fel, megszülethetne az újabb mű, amely Vajdaság múltjáról, egykori embereiről, falvairól, városairól, a szűk utcákról és a végeláthatatlan rónán döcögő vonatról vallana.

* Majtényi Mihály: *Csillagszámoló*, Fórum Könyvkiadó, Novi Sad, 1963.

Az emlékeket pedig minél előbb papírra kell vetni. A *Csillagszámoló* néhány írása ugyanis azt bizonyítja, hogy Majtényi emlékei lassan halványodnak már („Az első”). S amikor nem emlékszik valamire, jelentéktelen dolgokkal tömi be a réseket, ilyen módon igyekszik pótolni azt, amit elvesztett. Ezért hát írnia kell, írnia minél előbb — de nem töredékeket, fozslányokat, anekdotákat, hanem nagy igénnyel, hosszabb lélegzetű munkát.

Kétségtelen, hogy létezik egy sajátos Majtényi Mihály-i hang, egy jellegzetes stílus, amely feltűnik a *Csillagszámoló*ban is. Könnyedség, közvetlenség, mesélő kedv, csevegő hang, halvány melankólia — ezek Majtényi írásainak ismertetőjelei. Megtaláljuk őket a *Csillagszámoló* legtöbb darabjában. Vannak azonban itt kevésbé sikerült, sőt egészen gyenge írások is. „A szurkoló” című például száraz, elvont, inkább egy sportlap tárcarovatába illik, mint egy ifjúsági (vagy gyermek-) könyvbe. Ugyancsak inkább felnőtteknek való a „Homokvár”, a „Hattyúk tava”, a „Branko”. A „Vasút a pusztában”, melyet olvasókönyveinkből már ismerünk, népszerű formában ismerteti a vasút megjelenését Bácskában; olvasása közben felöltik bennünk a kérdés: miért nem írja meg ezt a témát Majtényi tágabb epikus keretben? Maga az írás azt mutatja, hogy Majtényi kitűnő elbeszélő. Ilyen könnyedén kellene megírnia azt a regényt, melyről beszéltünk! A „Sorompó” is egy regény magva. Mennyi téma egy ilyen, viszonylag rövid írásban! Egy egész önéletrajzi regényre való anyag. S valami proustos hang csendül ki belőle...

Találunk a kötetben alkalmi cikkeket („Most írja színeit az ősz”), melyek nyugodtan kimaradhattak volna, több vagy kevesebb igénnyel megírt tárcákat („A panganét vége”), úgynevezett színes írásokat („Hattyúk tava”), sőt „hírkopok”-at is („Madarak naptára”). Ezek nem is az ifjúságnak vagy gyerekeknek szánt írások. Ha egyiküket-másikukat a fiatalabbak el is olvassák, nem sok örömük telik majd bennük („Feketerigó”). A „Céltalanul fut a fakó”-ban, „Tiszavirág”-ban, „Hattyúk tavá”-ban minden megtalálható: természettudomány, nyelvészet, földrajz, filozófia, líra, emlékek, ifjúság, bölcsesség, mitológia, egy kis szatíra, egy kis kritika. Mindenből egy kicsi — egészben véve mindez nem sok. A szerző gyakran sokat markol, keveset fog, nem ragaszkodik a megkezdett történethez, s ezért néhány kitűnő téma csúszik ki a kezéből („A panganét vége”). Műfajilag elég messze jár ez a kötet a szépirodalomtól. Fialoknak való elbeszélés tulajdonképpen csak egy van itt — a „Csillagszámoló”. A többi tárca, riport, anekdota, „jó reggelt”-féle cikk, színes írás. A műfajok sokfélesége a könyv egészét is meghatározza: heterogénná teszi, s csupán a majtényis hang, a csevegés,

az emlékek felelevenítése meg a közvetlenség az, ami a kötet írásait összefűzi, de sohasem eléggé szorosra.

Majtényi a *Csillagszámolóban* általában nem nagyon ügyel a kompozícióra. Csupán néhány írás („Az első”, „Jóska, a petőfista géppuskás”, „Hogyan rak fészket a fecske Velencében”) szerkezete jó. A többi elnyújtják a jelentéktelen részletek; a fölösleges kitérők („Rambler III.” „Feketerigó”), a mindent közölni akarás kényszere („Vasút a pusztában”) prózáját zsúfolttá teszi. Elnagyolva ír, egyik témáról a másikra ugrál, nem mondja végig, amit elkezdett, tolla fegyelméletlen, a véletlen irányítja, történeteit nem építi fel tudatosan („Sorompó”). Csak arra törekszik, hogy írása színes legyen, az arányokkal, lehetőségekkel alig törődik. A „Sapka gurul a réten” című írásnak szinte nincs mondanivalója; hogv mégis cikk kerekedjen belőle, Majtényi jókora bevezetést kanyarít eléje, ezzel azonban az egészet felhígítja. A „Télapó nadrágja” talán három sor miatt lett két oldal terjedelmű. „A legbalgább madár” című írásban előbb felkelti az olvasó érdeklődését, s amikor már-már reméljük, hogy az író ilyen előkészítés után mond is valamit, váratlanul befejezi. S miért szakad meg a történet ilyen kiábrándító hirtelességgel? Azért, mert a szerző elmondott mindent, amit tudott — s egyszerűen abbahagyja. Sajnos — a legrosszabbkor.

Majtényi sok helyütt teljesen elvész a részletekben, olyan periferikus dolgokról ír, amelyek nemcsak hogy nem illenek a történetbe, hanem teljesen indokolatlanul, feleslegesen kerültek bele. Néha szinte elfeledkezik arról, amibe kezdett, elkanyarodik, újabb ösvényre téved, majd ezt is elhagyja, mint aki nem tud ellenállni a feltoluló emlékeknek, s így láncszerűen kapcsolódnak össze a megkezdett, de be nem fejezett témák („Feketerigó”). Érezni, hogy állandóan bővíteni akarja egy írás tárgykörét, de képtelen fékezni tollát, messze kerül eredeti mondanivalójától, az olvasó figyelme elszóródik, az írás kompozíciója szétesővé válik. A részletek pedig, amelyeket írásába sző, sokszor jelentéktelenek, unalmasak, hiábavalóak, kedvét szegik az olvasónak. A sok indokolatlan kitérő arról tanúskodik, hogy elfogyott az igazán mondanivaló, a szerzőnek nehezebbre esik megteremtteni az elbeszélések szerkezeti egységét. A lényeg így elvész, az írás ellaposodik.

De vannak ebben a könyvben olyan alkotások, amelyeket élvezettel olvastunk, s bizonyára mások is kedvüket leltek bennük, korra való tekintet nélkül. Ilyen elsősorban a címadó írás, melyben, várakozásunknak megfelelően, Majtényi, a kedves mesélő, a novellairás mestere szólal meg. Milyen zamatos, élénk a „Homokvár”, a „Helyenként csapadék”, mily ele-

ven a párbeszéd, mennyi élet lüktet a pontos szerkezetű „Hogyan rak fészket a fecske Velencében” című írásban! Vagy a „Tiszavirág” — melybe ugyan sok minden van belezsufolva — közvetlensége, néhány elbeszélésének meleg, lírai hangja — ez az, amit Majtényinál szeretünk, becsülünk, ez Majtényi igazi arca! Ez a kedves hang szólal meg a „Céltalanul fut a fakó”-ban, „A gyerek visszanez”-ben (nem sok hiányzott ahhoz, hogy ez utóbbi remek írássá kerekedjen; s kár, hogy nem mond többet az újságkészítéről). Sajnos csak elvétve bukkanunk a kötetben arra a szuggesztív hangra, melyet a szerző a „Diverzánok”-ban megütött.

Talán akkor jellemezzük legjobban Majtényit, a mesélőt, ha azt mondjuk, hogy azt az érzést váltja ki belőlünk, mintha velünk szemben ülve mesélne; ekkor minden megelevenedik, s mi átadjuk magunkat a mese bűvöletének, mely elénk varázsolja a képet: „Horgos felől bedöcögött egy szörnyeteg. A mozdony feltalálójának korában indult el talán, a múlt század elején, és most éppen ideért. Volt elől egy nagy kéménye — mozdonyon ekkora kéményt még nem is láttam —, azon át szipákolt és hörgött... csak döcögtek a kerekek, hup, hup, mintha panaszkodnának: micsoda dolog ez, hogy hajtjátok a szegény nyugdíjas vasúti mozdonyt, amelynek pedig régen a közlekedési múzeumban volna a helye.” És tovább: „Az őskori mozdony, a vén rinocérosz kicsit ellenkezett ugyan, nem akart sehogy sem indulni: mit akarnak egy szegény nyugdíjastól, dohogta folyton. Kéménye pipált, ontotta a füstöt, mennie kellett mégis, mert piszkálta nagy vasrúddal oldalt egy mozdonyvezető.” A kitűnő megszemélyesítés a gyerekek hangján szól a gyerekekhez, s bizonyára gazdagítja képzeletvilágukat.

Csakhogy ez a stílus más megítélésben is részeseülhet, hisz tagadhatatlan, hogy kissé régies, ezenkívül ismerünk hasonló elemekre épülő, de sokkal kifejezőbb, hatásosabb stílust. Majtényinak azonban épp ez a hangvétel a sajátossága, s habár tisztában vagyunk vele, hogy korszerűtlen, hogy más eszközökkel, más jellegű ábrázolásmóddal jobb eredményeket lehet elérni, el kell ismernünk, hogy ezzel a hanggal Majtényi irodalmunk eredeti, egyedülálló jelensége, s megérdemelten arathat sikert az olvasók körében.

A tarkaság, az élőbeszéd ritmusával lüktető mondatok, a szemléletesség, a hömpölygő szavak a kötet legnagyobb pozitívumai — formai szempontból. Majtényi érdeme továbbá, hogy egy tematikailag feldolgozatlan területre merészkedett. A negatívumok garadája azonban csökkenti a kötet értékét. Vannak egészeiben véve rosszul sikerült írások, például a „Jóska bácsi felemeli a lovat”, a „Földgömb” (minek

Majtényinak, a könnyed csevegőnek, ez a didaktizáló hang?), vérszegény cikkek, tárcák, „hírkopfok” („A csodálatos hóember”, „Harmonikás koffer”, „Soha sem jutott el a tengerre”), semmitmondó, felületes írások („A panganét vége”, „A kis inas”, „Feketerigó”), banalításokra épített cikkek („Beszélgessünk a találmányokról”, „Az ember, aki belebeszél”, meg olyanok is, melyek nem méltóak egy Majtényi Mihály tollára („Simák néni legyei”, „Hinta-palinta”). Majtényi néha kitűnő témát talál, nagyszerűen indít, de útközben — írás közben — történik valami, s az egész semmivé foszlik. Az „Egy szál deszka” például közel áll ahhoz, hogy kedves olvasmánya legyen a gyerekeknek, Majtényi szépen szól a kötelességtelejesítésről, egy gyermek hősiességéről, de sok benne a didaktikai elem, az ismétlés, s ezért csupán gyenge újságcikk lehetett belőle. Majtényi ebben a kötetben legtöbbször az újságírás és a népszerűsítés színvonalán marad, ez pedig — ifjúsági, illetve gyermek-könyvről lévén szó — megengedhetetlen.

Majtényi könnyen válik felületessé, nem ügyel arra, hogy mit és mennyit mond, az a benyomásunk, hogy sok írását hevenyészve, kevés igénnyel készíti, talán a napi szükségletek szerint, rutinosan, gyorsan, alaposabb előkészületek, tervek nélkül, mindent csak emlékezetére bízva, s nem gondolja, nem csi-szolja írásait. Eredetileg talán nem is szánta kötetbe őket, mégis egymás mellé kerültek, mégpedig egy ifjúsági kiadvány lapjain. A könyv bukása — a szándék bukása...

A kötetnek, úgy vélem, több tanulsága van. Egy írónak mindig és mindent úgy kell írnia, mintha egyetlen remekművét alkotná. A *Csillagszámoló*ba foglalt írások túlnyomó többsége nem felel meg ennek a követelménynek. Majtényinak nagyobb gondot kell fordítania a kompozícióra. Régebbi novelláinak szerkezete mindig hibátlan volt, éppen ezért csodálkozunk a *Csillagszámoló*ban tapasztalt szerkezeti zűlétságon. A szerzőnek kerülnie kellene az olyan témákat, a semmitmondó anekdotákat, amelyekből csak toldozva-foldozva lehet művet keríteni, s hangjának könnyedségét óvnia kell az elszűrítő dialektizálástól.

Ez az első tanulság. A másikkra már rámutattunk: Majtényinak meg kell írnia önéletrajzi regényét, vagy akár egy ifjúsági regényt, amelyben fiatalokórát, az akkori világ panorámáját festené meg, bemutatva önmagát és társait, akikről ebben a könyvben csak felfelvirranó képeket kapunk. A *Csillagszámoló* sok apró adata, háttere és a leírt események azt mutatják, hogy a szerzőnek hatalmas élményanyaga van, csak regényé kell gyűrnia. Ez a leendő Majtényi-regény hiányzik irodalmunkból.

Visszatérve a kötetre: sok minden halmozódott fel benne, s mégis oly kevés. Élveztük Majtényi me-

séjét, igazi nagy élményben mégsem volt részünk. Csak messziről csillantak fel a lehetőségek — a szerző nem váltotta őket valóra. A csalódás elkerülhetetlen és fájó. A hibát helyrehozni, elfeledtetni másként nem lehet, csak újabb művekkel, művészi alkotásokkal.

(T. L.)

A FIATALABB" SZENTELEKY

Szenteleky Kornél válogatott írásai, Fórum, 1963

Az író születésének 70. és halálának 30. évfordulójára Herceg János válogatásában adta ki a Forum Szenteleky Kornél válogatott írásait.

Előljáróban mindjárt leszögezhetjük, hogy a *Gesztenyevirágzás* és *Ugartörés* címen kötetbe foglalt írások ma is érdekesek, megkapó gondolatokat tartalmaznak, és nincs különösebb szükség a kegyelet érzésére, főleg ennek hangoztatására, hogy kezünkbe vegyük az említett könyveket. Mindenképpen nagyon hasznos munkát végzett a kiadó azzal, hogy eljuttatta az olvasóhoz Szenteleky Kornélnek ma már csak ritkán fellelhető írásait.

A kötetnek és Szenteleky gondolatainak időszerűségére jellemző, hogy ezt a néhány sort és megjegyzést egy ma is eleven és izgató, úgy látszik, teljesen még nem tisztázott kérdés váltotta ki.

Az aláírás nélkül közölt előszóban többek között az alábbiakat olvashatjuk:

„A *Kalangya* elindulásával tartósabb hajlékot kaptak a vajdasági magyar írók, s Szenteleky elképzelése egy sajátos ismertető jelekkel bíró irodalom megteremtéséről, Vajdaság szellemi egységéről, különleges táji színeiről annyira tudatossá válik, hogy most már verseiben és novelláiban is a helytállást, a szülőföldhöz való ragaszkodást és a helyi színek művészi transzpozícióját sürgeti türelmetlen hévvel, megalkuvást nem ismerő hittel.”

Vajon helyénvaló-e ez az első kötet élén levő megállapítás?

Vajon jellemezhetjük-e Szentelekyt egyszerűen azzal, hogy „a helyi színek művészi transzpozícióját” sürgette?

A nyugtalanító kérdésre alighanem ő maga, az írásai adhatnak legelfogadhatóbb, leghitelesebb választ.

Kár, hogy leveleiből csupán egy került a válogatásba, noha éppen szerteágazó levelezése deríthetne fényt az állásfoglalásaira vonatkozó kérdésekre. A D. J.-nek írt leveléből idézünk: „... Joggal kérdem

tehát, érdemes-e kínlódni, keresni hit, cél és a szükségesség meggyőződése nélkül? Miért kinnal és kedvetlenül, helyi színek és zamatok céltalan kutatásával eltölteni az időt és elfecsérelni sovány erőnket, mikor erre semmilyen belső szükség nem úzi az író, mikor ennek hiányát sohasem érzi az olvasó? . . .”

„Elbukunk vagy célhoz érünk, de nem húzunk olyan igát, amelyet magunknak kellene megformálnunk szürke művészienséggel. S éppen ezért talán ki szabad mondanom a kívánságom: ne legyen vajdasági irodalom. Legyenek írók a Vajdaságban, de hagyjuk a couleur locale-t, meg a sajátos vajdasági lelket. Próbáljunk írni, ha tudunk, ha merünk, de ne törekedjünk olyan jelzők kiérdemlésére, amely számunkra csak kötelességet, kötöttséget, nyűgös alkalmazkodást jelent, de amely nem fejezi ki művészi munkánk becset, hitét és törekvését” — írja 1927-ben.

Szenteleky válasza önmagáért beszél —, fölösleges tehát minden magyarázat.

Egy évvel később íródott *A vers Vajdaságban* című írása. Ime, hogy vélekedik Szenteleky a couleur locale-ról:

„Már sokszor olvashattuk azt a feddő és gáncsoskodó megállapítást, hogy a vajdasági költők verseiből hiányzik a Vajdaság sajátos levegoje. Nagyon kevés kivétellel ezek a versek Spanyol- vagy Oroszországban is íródhattak volna — mondják a megfigyelők. Azok azonban, akik kifogásolják a couleur locale hiányát, elfelejtik, hogy éppen a helyi szín hiánya adhatta meg a versek jellegzetességét.”

„A tradíció és emiék nélküli emberek progresszívek, frissen és messzire menetelnek. Tekintetük a messzeséget keresi és könnyen átsiklik nyelvi, nemzeti elkülönödeseken. Az átalános emberit látják, érzik, hirdetik. Látókörük széles, de persze nem olyan széles, mintha szűk szögbe szorítanak, egy pontra szegeznék tekintetüket. A messzi horizontot mindig elmosódottabb, mint a falu végi erdő távlata.”

Ám jogosan vádolhatnának most bennünket egyoldalúsággal, ha Szentelekynek csak ilyen színezetű álláspontját mutatnánk be. A későbbi évek folyamán változtak nézetei. S úgy látszik, 1933-ban már az előbbivel ellentétes elveket vallott.

Az *Akácok alatt* (Előszó egy novellaantológiához) című írásában már elfordul régebbi önmagától:

„Be kell vallanom, hogy sokan nem értettek velem egyet célkitűzéseimben, megvádoltak, hogy korlátok közé szorítom a teremtő képzeletet, az írói szabadságot és az erőltetett helyi színeket többre becslöm az írói kiválóságoknál. Nem akarom értékmegállapításomat makacsul védelmezni, csupán két tényt szeretnék leszögezni, ami talán magyarázatul is szolgál.

Az első az, hogy a sokat emlegetett couleur locale-t nem szabad szó szerint értelmezni . . . A lényeg az, hogy igazi életet, igazi máat adjon az író.”

1933-ban tehát már a couleur locale mellett állt ki Szenteleky, az antológiát is ennek szellemében állítja össze. De jellemző és figyelemre méltó, hogy tisztában van a félremagyarázás veszélyének lehetőségével, ezért ő maga próbálja meghatározni a couleur locale értelmét.

Szenteleky munkásságának megértése és felmérése szempontjából azonban sokkal fontosabb azt tisztáznunk, hogy miért változtatta meg álláspontját, mi magyarázza a fordulatot, és hogy az előbbi vagy az utóbbi nézeteket kell-e követnünk, fejlesztenünk.

Az 1932-ben született *Szétforgácsolódás felé?* című írása fényt derít arra, mi készítette Szentelekyt korábban vallott elvei cserbenhagyására.

„Tíz év előtt még lehetetlennek tartottuk, hogy önálló életet is élhetünk, egy regionális csoportosulás önálló életét, nemsokára azonban be kellett látnunk, hogyha élni és fejlődni akarunk, akkor csakis ezekben a regionális keretekben élhetünk, mert más életlehetőség nem kínálkozik. Be kellett látnunk, hogy önmagunkra vagyunk utalva és hagyatva, hogy csakis saját erőnkre, hitünkre számíthatunk.”

„Nem panaszképpen mondom, csupán egyszerű tényként említem fel, hogy senki sem törődött velünk, kulturális tekintetben teljesen magunkra voltunk hagyatva.”

A külső és belső közöny, a Szenteleky korában uralkodó viszonyok kizártak minden más lehetőséget: ki kellett alakítani az emberekben a „kisebbségi öntudatot”. Hiszen: „A városok nem jelentenek komoly kulturális központokat, a magyar tanítók egyre fogytak, iskoláink mind államiak. Jóformán egyedül elég fejlett sajtónk vállán nyugszik általános kultúránk ügye.”

A ma Vajdasága elől éppen azok a tényezők tűntek el, amelyek a háború előtt Szenteleky Kornél nézeteit a fentebb vázolt irányba fordították. Ezért a couleur locale elvesztette létjogosultságát: nincs ok, nincs szükség a bezárkózásra. 1932-ben a teljes elszigetelődést követelték meg az itt élő magyarok érdekei; Szenteleky Kornél ezeket az érdekeket akarta szolgálni. De aki a megváltozott körülmények között is ragaszkodna ezekhez az elvekhez, az új társadalmi viszonyok figyelembevétele nélkül, az nem vallhatná magát Szenteleky szellemi örökösének.

Ez a könyv is azt a meggyőződésünket mélyítette el, hogy belső ellentmondásai ellenére, „amelyek fejlődésére, egész irodalmi munkásságára oly jellemzőek voltak”, hozzánk mégis „a fiatalabb” Szenteleky áll közelebb.

(bn)

KRÓNIKA

FELHÍVÁS VITÁRA

Hónapok múltak már Füst Milán *Látomás és indulat a művészetben* című esztétikai művének megjelenése óta, a magyar lapokban és folyóiratokban mégsem jelent meg róla érdemleges cikk. Mint az *Élet és Irodalom*ból értesülünk, mindössze Héra Zoltán foglaltott vele a *Népszabadság*ban. Most pedig maga az *Élet és Irodalom* is közölt egy írást Gyertyán Ervin tollából Füst művéről, valamint a vele kapcsolatos problémákról.

Gyertyán megállapítja, hogy Füst Milánnak „lelkes tábora van”, de ez „csak részint magyarázható előadásmódjának színességével, személyiségének magával ragadó lendületével és szuggesztivitásával... Füst Milán mesteri ismerője a meggyőzés, a hatáskeltés műhelytitkainak, az ábrázolás számtalan fogásának...” A cikkíró Füstöt az „esztétikai szubjektivizmus” szószólójának tekinti, forrásainak pedig a kanti filozófiát s ennek modern, irracionalista továbbfolytatóit tartja. Füst „kiindulópontja... rokon Nietzschéével... de... a modern polgári esztétika egyik vezető irányzatával is”. Ugyanakkor azonban „eklektikus és egyéni módon más esztétikai rendszerekből is merít”.

Gyertyán ezek után felteszi a kérdést, mégis mi az oka Füst könyve sikerének, „még a marxizmustól, meg-érintett’ olvasók között is?” A választ a cikkíró a következőkben találta meg:

„A már említett írói szuggesztivitáson kívül komoly szerepe van a sikerben annak, hogy Füst Milán — ha helytelenül válaszolja is meg, de legalább — felveti azokat a problémákat, amelyeket marxista esztétikai irodalmunk elhanyagolt...”

„... Füst Milán esztétikája abból meríti népszerűségét, hogy szubjektíve, a tevékeny oldal felől közeledik a művészetekhez. S ha ehhez hozzávesszük, hogy a gyér magyar esztétikai irodalomban az újdonság igényével jelentkezhetnek olyan probléma-megközelítések is, amelyek nemzetközi viszonylatban közhelyszámba mennek —, akkor teljessé válik a finomabb kidolgozású Füst Milán-i esztétika kelendőségének titka.

S ebben rejlik Füst Milán könyvének, és egyáltalán minden rangos és hasznos különvélemény publikálásának jelentősége is. Katalizátorrá válhat, segíthet a marxizmus esztétikájának teljesebb kidolgozásában, szabatosabb megvilágításában, egyoldalúságainak megszüntetésében. Ehhez azonban az szükséges, hogy elfogadjuk ezt a nemes kihívást, s azzal a komolysággal válaszoljunk rá, amelyet saját világnézetünk és a kiváló író iránti tisztelet egyaránt megkövetel: a kritikai elemzés, és az elméleti helyreigazítás marxi—lenini igényével.”

ISZAK BABEL MÁRIÁJA

Az idei évadban Iszak Babel orosz írónak két drámáját mutatják be német nyelven. Zürichben előadták *A nap lemege* című drámáját, melyet a szerző életében gyakran játszottak Oroszországban, később azonban levetették a műsorról. Saarbrückenben a *Mária* kerül majd színre. *A Theater heute* című folyóirat az utóbbi darabról azt állítja, hogy még sohasem mutatták be. A folyóirat cikkírója a következőket mondja a színműről:

A darab cselekménye a forradalom utáni időkben játszódik, s kérlelhetetlen erővel mutatja be a társadalmi átalakulást. Mária, akiről a darab a címet kapta, láthatatlan. Csak beszélnek róla, s felolvassák egy levelét. Mária egy arisztokrata család sarja, de belépett a forradalmi hadseregbe, s boldognak érzi magát. Apja, a cári hadsereg magas rangú tisztje, történelmi tanulmányokkal foglalkozik, s alapjában véve ugyancsak a forradalom oldalára állt. Mária nővérét azonban csak a férfiak érdeklik: egy üzérkedő zsidóhoz akart férjhez menni, de egy saját kasztribeli férfi megejtette, azután pedig elzülött. Apjuk meghal, családjuk széthull, a Téli Palota közelében levő előkelő lakásba szegény emberek költöznek... Az igazság Mária oldalán van, aki tudja, miért él, és miért hal meg. Levele — a költői nyelv gyönyörű példája — alkotja a darab középpontját. A rendezőnek eköré kellene csoportosítania az egész darabot; ki kell emelnie a drasztikus cselekményt, ugyanakkor a levél árnyékában kellene maradnia. A szerző bátorsága legjobban a darab felépítésében nyilvánkozik meg, de abban is, hogy a forradalmi eseményekről nem beszél olcsó frázisokban. Ezért érthető, hogy a merev politika nem engedte színpadra a művet.

LIND HÁBORÚS REGÉNYE

Jakov Lindről már írtunk ebben a rovatban *Eine Seele aus Holz* című elbeszéléskötetével kapcsolatban. Az írónak most jelent meg első regénye, *Landschaft in Beton* címmel. A könyvről a *Neue Deutsche Hefte* — többek között — a következőket írja:

... a téma ismét a nemzetiszocialista Németország a negyvenes években, egy értelmetlen háború, a szerző újra változtatja a különféle írástechnikákat, egyaránt használja a szürrealista metaforákat és a parabolákat, az idő folyását igen bonyolultán tömöríti — s most is a háború rémségeiről beszél. A könyv három fejezetében három gyilkosság történik. Gauthier Bachmann, a regény hőse — békeidőben ékszerész és aranyműves, a háborúban altiszt — követi el őket. Az első gyilkosság egy norvég tanító családjának kiirtása, ezt egy katona jogtalan kivégzése követi. Ezeknek bemutatásával az író leszámol a náci háborús gaztetteivel; a harmadik gyilkosság a háború esztelenségét bizonyítja: az altiszt átharapja szeretőjének a nyakát. A regényben tehát megjelenik egy báb, akiből kiirtották az ellenállás legkisebb morzsáját, az elégedetlenséget és az emberi méltóság utolsó maradványát is. Egyetlen értelmetlen célja, melyre gépiesen törekszik, az, hogy utolérje egységét; de azt már régen elnyelte a végtelen orosz róna...

ÁTLAGEMBER NÉLKÜL

A tavaly elhunyt Aldous Huxleyről André Maurois emlékezett meg a *Figaro Littéraire*-ben. Írásából egy részletet idézünk.

*A Point Counter Point** egy új Huxley mutatkozott be. *A Point Counter Point* nem regényfolyam, hanem összegező regény, egy környezet keresztmetszete: brit értelmiség, tudósok, festők, mondének vonulnak fel benne. Címikus volt az az Anglia, anarchisztikus, de ragyogott, s ott volt már a mai dühös fiatalok csirája. A regény középpontjában, akárcsak Gide *Faux-monnayeurs* (Pénzhamisítók) című regényében, egy regényíró, Philip Quarles áll. Ő írja a keletkezőfélben levő regényt. Philip Quarles tudatában van annak a veszélynek, amely az intellektuális szélsőségekben a művészt fenyegeti. „Könnyebb az, ha az embernek mély metafizikai vagy szociológiai gondolatai vannak, mint hogy intuitíve megértse barátait, a nőket, szeretőjét, gyermekeit” — mondja. Proust ereje abban volt, hogy elfogadta modelljeinek középszerűségét. Huxley regényeiből — alkármilyen remekül vannak is el-

* Magyarul *A végzet bábjátéka* címmel jelent meg.

gondolva és megírva — hiányzik egy lény: az egyedül fontos átlagember. „A nagy regényírónak egyszerűnek kell lennie — mondta Chesterton —, mert az élet is egyszerű, s az emberek is egyszerűek, s mivel a regényíró az életet akarja újraalkotni. Aldous Huxleyből pont ez az egyszerűség hiányzik, mint ahogy Jean Géroldoux-ban sincs meg; pedig ez Balzac, Dickens és Dosztojevskij legfontosabb tulajdonsága.” Chestertonnak igaza volt: kivételes tehetségének ellenére Huxley nem érte el az életnek azt az intenzitását, amilyent Dickens adott alakjainak. Ehelyett ragyogó esszéíró volt, mi több, nagyszerű életrajzíró, mert ebben a műfajban egy nem intellektuális valósággal volt dolga.

RÚTSÁG, VIDÁMSÁG...

Vitold Gombrowitz, az évek óta Dél-Amerikában élő neves lengyel író nemrég Párizsban tartózkodott. A *Monat*-ban a megcsalt szerető patetikus keserűségével, helyenként azonban költői lendülettel ír tapasztalatairól. Írásának címe: *Transatlantisches Tagebuch* (Transzatlanti napló). Ebből idézünk az alábbiakban:

A tömegben a testi fogyatékosokra vadásztam: ni, ott egy aszott emlő, egy vékonyka nyak, az ott meggörnyedt, ennek elgörbült a gerince, látod a végtagok tragédiáját?... Emiatt aztán meg se néztem a palotákat, templomokat, tereket, iveket, hidakat, kupolákat... Különös kitartással követtem azokat, akiknek valamilyen fogyatékoságuk volt, valami kirívó vonásuk az orruk vagy a szájuk körül; van ebben valami nagyon is franciás. Ez azonban megbocsátható. A párizsi nép nem rosszabb, mint a többi város lakossága, a párizsi rútság mélyebben fekszik, ez az intelligens város a tudatos rútság városa. Az Avenue de l'Opérán, a Rue de Rivolin... ó, hogy ismerték önmagukat... tükrök, fodrászok, férfi és női szabók, kozmetikusok, ó, az utolsó cseppig kiűritették a rútság poharát a nap minden szakában... Láttam a fonnyadó hölgyek kínjait, kimerült fiatal költők elkeseredését, szakállas urak erőltettségét, nagy hasúak zsíros rezignációját, kalapokkal, sőt esernyőkkel végzett csodás kísérleteket; minden lépésen elkeseredett harc folyt a rútság ellen, s minden lépésen vereséggel végződött (ez fellelkesített engem, mert fel akartam ékesíteni Argentínát). A *Messieurs-Dames* arcán állandó kedvetlenséget láttam, mintha kellemetlen szag ütné meg az orrukát, nekem meg Párizs negligésére szaglott, arra az órára, amikor reggeli toalettünket végezzük, a krémek, púderek, kölnivíz, pongyola és pizsama idejére. Ezt még el lehetne viselni. De e mögött a rútság mögött egy másik rejtőzött, egy sokkal kínosabb, amely vidámságon ala-

pult. Ez igazán a végsőkig kínos volt! A bánatot, a kétségbeesést megbocsátottam volna; de rútságuknak azt nem tudtam megbocsátani, hogy vidám volt... s humorja volt, esprit-je*, blague-ja!**

EGY MEGHATÁROZÁS

Mint ismeretes, a szarajevói bíróság megtiltotta a *Grad* (Város) című film bemutatását. A bírósági tárgyaláson a köztudó a film elégetését követelte. A *Delo* című belgrádi folyóiratban Dejan Đurković részletesen foglalkozott az ügyvel, s írásában a sztalinai típusú bürokrata meghatározását adta.

A sztalinai típusú bürokrata azonosítja magát az állammal, az állam öröklévalósága biztosítja a nyugalmát. A művészethez úgy viszonylik, mintha mindenható ura volna. Szerinte a művészetnek az a kötelessége, hogy a bürokráciát dicsőítse és megörökítse. Mivel a társadalom minden anyagi eszköze a kezében van, csak az udvari művészetet pénzei. Nem tartja kívánatosnak a művész közvetlen kapcsolatát a társadalmi valósággal. Aki ez ellen vét — mivel a művészet azonos az ideológiával (Tymofejev), az ideológia pedig az állammal —, azt árulónak minősítik, és eszerint büntetik. A bürokrácia úgy akarja bemutatni a társadalmat, melyben uralkodó helyet foglal el, mint a történelem megvalósult végső célját, a művészetnek az a feladata, hogy az anyagi világ ideális képét teremtsen meg; ebben a világban persze boldogan élnek, ellentmondások, összeütközések nincsenek. Mind a művészet, mind az ideológia az ontológia, gazdasági és társadalmi ellentétek feloldásának momentumaként jön létre, ezért a bürokratizálódott társadalom kultúrálja teremtetőknek egyedüli feladata megtalálni azokat az ellentéteket, amelyeket a bürokrácia elismer, s amelyek a művészi alkotásnak lehetővé teszik látszólagos létrejöttét. Felfedezték a pozitív hős — leggyakrabban egy funkcionárius vagy bürokrata — összeütközését az „öntudatlan”, negatív emberrel. Az öntudatlanságot és negatívizmust kizárólag mint „a múlt maradványát” vagy mint „idegen hatást” mutatják be — az „idegen hatásnak” pedig, a kapitalista bekerítés körülményei között, feltétlenül romboló jellege van. A negatív emberek — a bürokraták előítéletei szerint — a csekély számú öntudatlanoknak csak egy kis hányadát alkotják, a bürokraták pedig erősek, mivel nincsenek dilemmáik, a társadalom meg — úgy képzelik el — fenntartás nélkül mellettük van, így a művészi alkotásnak az említett összeütközést a bürokratikus optimizmus szellemében kell feloldania. Raša Popov nagyon szellemesen így határozta meg a zsdanovizmust: „Politikai-esztétikai irányzat, amely megtiltja a költőnek, hogy szomorú legyen.”

* (fr.) szellem.

** (fr.) bolondozás, sváda.

A MINDENTUDÓ VINAVER

Az újabb jugoszláv irodalom különös alakjára, Stanislav Vinaverre emlékezünk az *Izraz* legújabb számában Miodrag Maksimović. „Egy forró nyári napon, déli órában, lihegve, izzadtan lépett be a szobámba a szatírszemű Vinaver — mondja Maksimović. — Egy szót sem szőtt a mai hiúság vásáráról, se kortársainkról. Vinaver arról beszélt, ami rajtunk kívül volt, arról, ami európai.” Magáról ezt mondta:

— Olyan vagyok, mint egy zsidó szatócs üzlete. Mindent meg lehet bennem találni. Csak türelmesnek kell lenni, mert semmi sincs a helyén. De egy hatalmas halomból, melyen a vevő nem tud eligazodni, én tarka meséket húzgálok ki.

Arra a kérdésre, mi újság, Vinaver rögtön kész folyóiratszemplével szolgált. Olvasta az összes európai és Európán kívüli folyóiratokat, hallatlanul tájékozott volt az irodalom, művészet, filozófia birodalmában. Egy-egy elolvasott cikknek, könyvnek, tanulmánynak mindig elmondta a lényegét. Emlékezetének befogadóképessége hართatlan volt. Egyik tárgyról a másikra ugrált. Akármilyen szóba, rögtön idézett egy folyóiratot vagy egy irodalmi művet, aztán fűzte tovább a gondolatait. Vinaver indulatos volt, bőbeszédű, senkit sem tudott végighallgatni, mindenkit félbeszakított, ha neki volt valami mondanivalója. Szerette a szójátékokat, szellemes megjegyzéseket. Leo Spitzert, a híres nyelvészt így említette: „Spitzer, az öreg spicli...”

„Vinaver éppolyan lihegve ment el, ahogy jött... Már meggörnyedt az évek terhe alatt... Az epikureizmus és az alkotómunka terhe alatt. Mindentudó volt, nagy volt a tudása, de talán még nagyobb a kíváncsisága...” — fejezi be emlékezéseit Maksimović, aki — mint cikkéből értesülünk — gyorsírással jegyezte mindazt, amit Vinaver mondott neki.

A TÁRSADALMI REGÉNY VÉDELMEBEN

Az 1963. évi Goncourt-díjat, mint ismeretes, Armand Lanoux francia regényíró, Zola életrajzírója kapta. A díj zsürijének döntése elkeserítette a modern beállítottságú párizsi köröket. Lanoux az *Arts*-ban ezeket üzeni az elégedetlenkedőknek:

Jól figyeljenek ide! Az önök sorai két részre oszlanak. Az egyik csoport a naturalizmus vádjával a népre céloz; ezek eltalálták, hogy a népet sohasem hagytam el, és nem is fogom elhagyni. Ezt az álláspontot nem méltatom figyelemre. A másik csoport tagjai szeretik az irodalmat, de gyakrabban esnek a formalizmus hibájába, mint én a naturalizmusba. Ezekkel kellemesebb vitatkozni, mert

jóakarátúak. Én természetesen nem fogom pártját az „új regény”-nek. Ezt sohasem teszem meg. Mert mint a naturalisták, én hiszek a társadalmi regényben. Hajlamos vagyok arra, hogy annak az asszonynak az esetét, aki a bürokrácia gépezetének karmai közé kerül, vagy egy tizenöt éves fiú szenvedéseit az internátusban érdekesebb témának tartsam, mint a legragyogóbb elme tudatának keresztmetszetét.

Hajlamos vagyok továbbá hinni, hogy az ember kiszákmányolása, a gombnyomással vezetett háború vagy a fejeknek az a kásája, amely két évszázad múlva a túlnépesedett emberiséget jelenti majd, fontosabb a regényíró számára, mint a cselekmény, tartalom és hősök nélküli regény. Hogyhogy nem látják az avantgarde ügyvédei, a haladás hívei, hogy azok a könyvek, melyeket annyira szeretnek — gyakran okkal is (például Claude Simon és Michel Butor művei) —, elterelik a mai emberek figyelmét a lényegről?

A FEDŐLAP
B. SZABÓ GYÖRGY
ÉS KAPITÁNY LÁSZLÓ
MUNKÁJA

TECHNIKAI SZERKESZTŐ
KAPITÁNY LÁSZLÓ

HID, IRODALMI, MŰVESZETI, TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT.
1964. JANUÁR. KIADJA A FORUM LAPKIADÓ VÁLLALAT. — SZER-
KESZTŐSEG ÉS KIADÓHIVATAL: NOVI SAD, VOJVODE MIŠIĆA
UTCA 1. — SZERKESZTŐSEGI FOGADÓÓRÁK: MINDENNAP 14—16-ig. —
KÉZIRATOKAT NEM ŐRZÜNK MEG ÉS NEM KÜLDÜNK VISSZA. —
ELŐFIZETÉSI DÍJ: BELFÖLDÖN EGY ÉVRE 1000, FÉL ÉVRE 500, EGYES
SZÁM ÁRA 100 DINÁR; KÜLFÖLDRE EGY ÉVRE 1400, FÉL ÉVRE 700 DI-
NÁR, KÜLFÖLDÖN EGY ÉVRE 2,33 DOLLÁR, FÉL ÉVRE 1,17 DOLLÁR. —
KESZÜLT A FORUM NYOMDÁBAN NOVI SADON.

